

ASPECTE ALE TEROAREI HORTHYSTO-HITLERISTE ÎN NORD-VESTUL TRANSILVANIEI. HOLOCAUSTUL EVREIESC DIN ANUL 1944

În contextul evenimentelor politice și militare din vara anului 1940, Ungaria horthystă, angajată deplin de mulți ani pe linia revizionistă fascistă, căreia îi culesese primele roade datorită primului dictat fascist de la Viena (în urma căruia, la 2 noiembrie 1938, ocupase o parte din Slovacia, beneficiind total de sprijinul interesat al Germaniei naziste și Italiei fasciste), prin cel de al doilea dictat funest de la Viena, din 30 august 1940, răpește din trupul României partea de nord-vest a Transilvaniei, un teritoriu de 42.243 km², cu o populație de aproximativ 2.600.000 de locuitori, în majoritate români.

Regimul instaurat de guvernării horthyști în teritoriul răpit al nordului Transilvaniei, cu ajutorul direct și premeditat al puterilor fasciste (Germania și Italia), a fost un regim de ocupație imperialistă de tip fascist care s-a manifestat ca atare în viața economică, politică, socială, culturală și națională, atât a naționalităților cotoprite (români, evrei, ruteni etc.), cât și a maselor muncitoare exploatate maghiare.

În primele zile ale ocupației, în chip premeditat, guvernării horthyști au dat „mînă liberă” armatei de ocupație, elementelor fasciste, șovine, naționaliste din sinul ei, organizațiilor revizioniste șoviniste, paramilitare (Rongyos Gárda, Nemzetőrség, Tűzharcosok, Levente ș.a.), care au acționat după bunul plac, ca în „țara nimănui”, în afara oricărei legislații, asemenea cuceritorilor medievali, aplicînd legea forței, a „focului și sabiei”, a pustiirii, a alungării.

Administrația militară horthystă, instaurată în acest teritoriu la 12 septembrie 1940 prin decretul Consiliului de Miniștri nr. 6440/1940 „cu privire la extinderea asupra teritoriilor răsăritene și ardeleno realipite Sfintei Coroane Ungare a stării de asediu”¹, a adus cu sine organele represive, aparatul jandarmeresc, poliția, organizațiile fasciste, șovine, naționaliste, paramilitare, care și-au presărat drumul euforic al ocupării cu sute de crime, asasinat în masă, maltratări, alungări, expulzări ale populației românești, nemaghiare și negermane.

Unul din contemporanii evenimentelor, Kelemen Sándor, scria despre caracterul fascist, terorist al administrației militare horthyste: „Comandanții militari în cea mai mare parte au fost de orientare fascistă, șovinistă, ofițeri cu o slabă capacitate... Cea mai importantă muncă a comandanților militari a constat în operațiuni de »curățire«. Prin aceasta au aruncat din nou sămînța urii”². În aceeași ordine de idei, un alt martor contemporan, Szenczei László, scria: „Soldătimea pătrunsă pînă în măduva oaselor de teoriile fasciste, odată ajunsă în nordul Transilvaniei, a săvîrșit atrocități odioase față de locuitorii neajutorai ai satelor românești”³.

¹ Hadtörténeti Levéltár, Budapest, V.K.F., 1940, 1 osztály, Elnöki, 238 doboz. Gyűjtő; az erdélyi bevonulással kapcsolatos iratok, sz.n. (Arhivele istorice militare, Budapesta, Șeful Marelui Stat Major, Cabinetul prezidențial, cutia 238, fond: acte referitoare la intrarea în Ardeal, fără număr), p. 600—601.

² Kelemen Sándor, *Az erdélyi helyzet*, Budapest, 1946, p. 12—13.

³ Szenczei László, *Magyar-román kérdés*, Budapest, (1946), p. 161.

Au rămas și vor rămâne ca o pată abjectă în istorie, pogromurile fasciștilor horthyști din 9 septembrie 1940 când în comuna Treznea (jud. Sălaj) au fost asasinat peste 100 de persoane, cel din noaptea de 13/14 septembrie 1940 când au fost măcelăriți peste 200 de copii, bătrâni, femei și bărbați nevinovați din comuna Ip (jud. Sălaj), precum și cele din localitățile Huedin, Cluj, Mureșeni de Cîmpie, Camăr, Păușa, Ciumărna, Șimleul Silvaniei, Cosniciul de Jos, Șumal, Aghireș, Buciumi, Oradea, Agrișteu, Zalău și multe altele.

Aproape nu există localitate în partea de nord a Transilvaniei ai cărei locuitori să nu fi avut de suferit, într-un chip sau altul, din cauza brutalităților de tot felul comise de fasciști. În decurs de numai doi ani de stăpînire horthystă (septembrie 1940—1942) au fost uciși fără judecată în teritoriul cotoplit un număr de 991 români. În aceeași perioadă de timp, au fost înregistrate un număr de 6813 cazuri grave de maltratări și schingiurii⁴.

La 26 noiembrie 1940 administrația militară horthystă, după ce a „pacificat”, „liniștit” și „însălmîntat”, a fost înlocuită cu administrația civilă horthystă, care a continuat teroarea, amplificînd-o prin arestări, întemnițări, condamnări, internări în lagăre, confiscări și depozări de bunuri, acte de degradare a demnității omenești, alungări peste vremelnica graniță, expulzări forțate a populației românești.

Arestările și internările s-au îndreptat împotriva tuturor elementelor socotite „incomode”, „periculoase”, „potrivnice” statului horthyst, în special împotriva păturii intelectuale românești (învățătorilor, profesorilor, medicilor, preoților, avocaților, funcționarilor, inginerilor, tehnicienilor, comercianților), cu scopul de a distruge fizic, moral, economic această pătură socială, de a-i intimida și a-i determina să-și părăsească meleagurile străbune și comunitățile proprii pe care le slujeau prin preocupările, îndeletnicirile, cunoștințele lor, posibilitățile lor spirituale, culturale, economice, confesionale, sociale, politice. Din documentele și statisticile vremii rezultă că pînă la data de 31 octombrie 1941 numărul românilor din teritoriul cotoplit arestați și întemnițați s-a ridicat la cifra de 13.339 de persoane⁵. „Foarte mulți deținuți și internați au fost eliberați numai cu condiția de a fi iscălit o declarație că „renunță de bună voie” la cetățenia maghiară și pleacă în România” — se arată într-un document al epocii⁶.

În afara arestărilor și internărilor, autoritățile horthyste au folosit în mod frecvent metoda domicilierei forțate a persoanelor române considerate „periculoase”, urmărind să le excludă din viața economică, socială, politică, să intimideze și în acest fel populația românească, metoda expulzărilor, a refugierilor silite⁷.

Necruțător s-a îndreptat ascuțișul teroarei horthyste împotriva forțelor politice antifasciste, revoluționare, în primul rînd împotriva comuniștilor, indiferent de naționalitate. De la bun început poliția, jandarmeria, serviciile secrete de contra-informații, organizațiile paramilitare, organele de contraspionaj, au întocmit lista

⁴ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, Fond Conferința Păcii, volumul 108, Documentarul „Patru ani de stăpînire maghiară în Transilvania de nord” (în continuare M.A.E.); Vezi pe larg Dr. Gh. I. Bodea, Ilie Pușcaș, Vasile T. Suci, *Administrația militară horthystă în nord-vestul României. Septembrie-noiembrie 1940*. Manuscris.

⁵ Arhiva Istorică Centrală, Fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar nr. 48, 1942, fila 320 (în continuare A.I.C.-F.P.C.M.).

⁶ Idem, fila 321.

⁷ Pentru amănunte, vezi Gh. I. Bodea, *Lupta revoluționară și națională împotriva ocupației horthyste, pentru reîncadrarea nordului Transilvaniei în hotarele României*, în *AIIA*, XVII, 1974, p. 188—210.

tuturor „elementelor subversive“, a „instigatorilor“, a tuturor suspecților comuniști (activitatea unora fiind urmărită încă dinaintea Dictatului de la Viena), a simpatizanților, a antifasciștilor, trecînd imediat la urmărirea activității lor cotidiene, prin intermediul celor 21 de căpitânii de poliție precum și a subunităților speciale de urmărire a mișcării comuniste și muncitorești, avînd centrele la Cluj și Tîrgu Mureș⁸.

Beneficiară unică și directă a celui de al doilea Dictat fascist de la Viena, Ungaria horthystă, și-a subordonat și mai mult, mai strîns interesele și libertatea de acțiune față de „marea ei protectoare“, Germania nazistă, devenind un acolit strîns legat de carul intereselor hitleriste. Acest fapt s-a răsfrînt și asupra teritoriului ocupat al nordului Transilvaniei, unde, începînd din septembrie 1940, odată cu teroarea generală practică, au fost extinse ațîțarea șovină și antisemitismul horthyst instituționalizat, prin aplicarea automată a legilor antievrești horthyste deja existente (din 1938, 1939)⁹, „*numerus clausus*“-ul din 1920, celelalte dispoziții, ordonanțe, decrete, cu efecte atît de nefaste în viața economică, socială, culturală, artistică, politică a evreimii din această parte a țării.

„Ca urmare a dictatului de la Viena — scrie fostul rabin șef al Clujului, Dr. Moshe Carmilly-Weinberger în 1970, pe atunci Profesor of Yewish Studies Yeshiva University din New-York — aproximativ 160.000 de evrei au ajuns din nou sub administrația maghiară. În viața lor, aceasta a fost o întorsătură tragică...

Legile antievrești de mai mult timp aflate în vigoare în Ungaria, au fost introduse cu valabilitate imediată... Mii de familii evreiești și-au pierdut sursele

⁸ Pentru detalii, vezi Gh. Zaharia, L. Vajda (coordonatori), Gh. I. Bodea, P. Bunta, M. Covaci, L. Fodor, A. Simion, Gh. Tuțul, *Rezistența antifascistă în partea de nord a Transilvaniei*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1974.

⁹ Prima lege antievrească din Ungaria horthystă a fost adoptată la 29 mai 1938, sub guvernul Darányi, căzut după ocuparea de către Germania nazistă a Austriei (13 martie 1938) sub influența tot mai evidentă a forțelor de extremă dreaptă, prohitleriste.

Avînd titlul „Asigurarea mai eficientă a echilibrului vieții economice și sociale“, legea era prima (după cele din Germania hitleristă) care lua măsuri discriminatorii împotriva cetățenilor de religie izraelită, reducînd la 20% din numărul total pe țară proporția evreilor ziariști, artiști de teatru, de film, avocați, ingineri, medici, angajați în întreprinderi, instituții ce nu intrau în rețeaua de servicii publice. Marele capital evreiesc nu era atacat de această lege. („Vaca pe care vrei să o mulgi, nu se poate tăia“, a spus Horthy. Vezi *Magyarország története. 1918—1919. 1919—1945*, Akadémiai kiadó, Budapest, 1976, p. 983).

Cea de a doua lege antievrească a fost promulgată de guvernul Teleki Pál, la 5 mai 1939, ca prinos de recunoștință adus Germaniei hitleriste pentru „mărinimia“ cu care aceasta dăduse friu liber Ungariei horthyste să smulgă prin primul dictat de la Viena (2 noiembrie 1938) din trupul Cehoslovaciei un teritoriu de 12.400 km² și o populație de 1.100.000 locuitori, în majoritate nemaghiari, iar apoi să ocupe cu forța armelor (în martie 1939) Ucraina Subcarpatică (Kárpátalja), cu o populație majoritară nemaghiară. De altfel, la 16 ianuarie 1939, la Berlin, în cadrul unei întrevederi între Hitler, Ribbentrop, Erdmannsdorff, Csáky și Sztójay Döme, Führerul a declarat fără echivoc că „problema evreiască nu se referă numai singură la Germania. Germania sprijină orice țară, care declanșează lupta [împotriva evreilor]“ (*A Wilhelmstrasse és Magyarország. 1933—1944*. Budapest, 1968, p. 346, document nr. 176).

Legea purtînd titlul „Limitarea răspîndirii evreimii în economie și în viața publică“ se repercuta și asupra acelor cetățeni care nu erau de religie izraelită, dar cel puțin unul din părinți, ori doi din buncii au fost de religie izraelită. Sub preceptul „evreimea nu e religie, ci rasă“, această lege bazată pe originea etnică lovea un număr mult mai mare de cetățeni în drepturile lor, exceptînd unele cazuri singulare (decorații din primul război mondial, sportivi cu merite internaționale, profesori universitari).

de existență de la o zi la alta. Funcționarii evrei au fost imediat concediați din serviciile lor orășenești sau de stat¹⁰.

Un alt martor al evenimentelor, Perri (Friedmann) Jicák scrie că odată cu instaurarea în 1940 „a dominației ungare în nordul Transilvaniei, au intrat în vigoare legile evreiești aplicate în Ungaria. Dispozițiile ungaro-naziste de „apărare a rasei“ au apăsă cu toată greutatea lor uriașă asupra populației evreiești. Distrugerea comerțului evreiesc, îngrădirea activității industriale a evreilor, reducerea forțată a activității profesiunilor libere, alungarea artiștilor evrei de pe scenă, excluderea evreilor din literatură și din activitatea de cercetare¹¹, maltratarea și alungarea studenților evrei din Universitatea din Cluj, au fost la ordinea zilei în tot timpul ocupației horthyste, fenomenul căpătînd implicații tot mai grave pe măsura trecerii timpului.

Dînd expresie antisemitismului oficial, Albrecht Dezső, președintele grupului parlamentar al Partidului ardelenesc maghiar, în primăvara anului 1941, declara în Parlamentul de la Budapesta: „Dorim totală excludere a evreimii străine de spiritul creștin de pe tărîmul educației, a opiniei publice și a administrației juridice; restrîngerea lor din viața economică prin aplicarea principiului proporționalității lor numerice, începînd cu cei bogați. Cerem aplicarea celor mai aspre legi împotriva evreilor care dejoacă legalitatea“¹².

Hitler personal urmărea stăruitor aplicarea legilor antievreiești în Ungaria horthystă și în teritoriile ocupate de aceasta. Încă la 10 septembrie 1940, într-o convorbire avută cu Sztojaj, Hitler i-a cerut acestuia să transmită lui Horthy — printre altele — dorința de a se face „pași mai radicali în problema evreiască“¹³. A urmat, la 20 noiembrie 1940 întvederea de la Berlin între Hitler, Ribbentrop și Teleki Pál primul ministru al Ungariei însoțit de Csáky, ministrul de externe, la care Führerul a declarat că el consideră rezolvarea problemei evreiești în Europa drept una din sarcinile cele mai importante ale viitorului tratat de pace. În intenția lui este, ca la încheierea viitorului tratat de pace, să acorde această posibilitate „tuturor statelor doritoare să participe la rezolvarea problemei evreiești, obligînd Franța să pună la dispoziția acestui scop cîteva din coloniile sale“¹⁴.

Odată cu ocuparea părții de nord a Transilvaniei, regimul horthyst a introdus și aici sistemul de tabere, lagăre și companii de muncă forțate, companii de pedeapsă, sistem tipic fascist de terorizare conștientă, oficializată, mergînd pînă la alungarea în ghearele morții a comuniștilor, antifasciștilor, a celor cu convingeri democratice, progresiste indiferent de naționalitate, ori a celor de altă naționalitate decît maghiară sau germană, români, evrei, țigani, ruteni, sirbi ș.a. În primele zile ale ocupației, comandamentul militar horthyst a întreprins acțiuni diversioniste pentru a intimidă mișcarea comunistă, antifascistă. În județul Ciuc au fost strînse 200 de familii evreiești (bărbați, femei, bătrîni, copii) și sub amenințarea armelor au fost alungate prin păduri peste granița Carpaților orientali, pe teritoriul sovietic. Un alt grup mai mic de evrei, format din 40 de persoane, a fost trans-

¹⁰ *Memorial volume for the Jews of Cluj-Kolozsvár*, edited by dr. Moshe Carmilly-Weinberger chief Rabbi of Kolozsvár, Professor of Jewish Studies Yeshi University, New-York, 1970 (în continuare *Memorial volume*...).

¹¹ *A marosvásárhelyi zsidóság története*. Szerkesztette Perri (Friedmann) Jicák, a telavivi egyetem zsidótörténelem és tudományok tanára, II. kötet, Izrael, Tel Aviv, 1977, p. 196.

¹² *Keleti Újság*, Kolozsvár, 20 mai 1941.

¹³ *Magyarország története*, p. 1027.

¹⁴ *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, p. 551, doc. 366.

portat în Maramureș și acolo alungat peste liniile frontierei sovietice¹⁵. Evrei din alte județe secuiești au fost strinși, bătuți și alungați peste frontiera vremelnică cu România. În orașe mai mari, ca de pildă la Cluj, au fost strinși mai mulți evrei, maltratați, apoi alungați din oraș, interzicându-le să se mai întoarcă în localitate timp de cinci ani¹⁶.

În primăvara anului 1941, sub oblăduirea „binevoitoare” a Germaniei naziste, Ungaria horthystă mai face un pas grav condamnat de istorie; la 11 aprilie 1941 atacă și cucerește cu forța armelor teritoriul iugoslav dintre Dunăre și Tisa (Bacia, Baranja, Megdumurije, Precomurije) avînd 11.500 km² și o populație de aproximativ 1 milion de locuitori „din care peste 60% nu erau maghiari”¹⁷. Peste numai cîteva zile, la 16 aprilie 1941 este dată publicității o dispoziție a guvernului horthyst „despre serviciul militar al persoanelor considerate drept evrei”. Un nou capitol în cartea suferințelor populației evreiești. Tot atunci, în primăvara anului 1941 20.000 de evrei refugiați din Galiția, Polonia, în Sighet și zonă, au fost strinși de horthyști și predați hitleriștilor care i-au trimis în lagărele morții.

După ce, la 27 iunie 1941, Ungaria horthystă a atacat împreună cu Germania hitleristă Uniunea Sovietică, organele de represiune horthyste au organizat, pe baza cercetărilor anterioare și a informațiilor deja avute, o amplă acțiune de arestare și internare în lagăr a tuturor comuniștilor identificați și a celorlalți antifasciști cunoscuți. În iunie-iulie, doar în cîteva zile, au fost arestați în nordul Transilvaniei 1210 persoane — români, maghiari, evrei, germani, ruteni — supuse unui regim diabolic de schingiuri și torturi (în lagărele speciale de la Someșeni—Cluj, Acățari—Tîrgu Mureș, Sighet, Baia Mare, Bistrița etc.), căruii unii i-au căzut victime (cum a fost Wieder Mór ucis la Someșeni) marea majoritate a lor rămînînd cu grave sechele și traume fizice și sufletești pentru întreaga lor viață. Horthyștii au aplicat o gamă largă de forme și metode de torturi și teroare, de la persecuții, urmăriri, arestări, bătăi, schingiuri, la condamnări, întemnițări, internări în lagăre și detașamente de muncă forțată în care cei concentrați erau supuși unui regim de exterminare în zonele de operațiuni militare pe frontul anti-sovietic.

Concomitent, la 9 iulie 1941, Comandamentul Corpului IX armată din Cluj, prin ordinul nr. 3712 or. III-1941, anunța prefecturile din partea de nord a Transilvaniei că Ministerul Apărării a hotărît înființarea detașamentelor de muncă românești, puse la dispoziția autorităților militare și civile pentru diverse lucrări publice, de interes militar sau economic. Detașamentul era alcătuit din patru plutoane a câte 50 de camioni; el era suprăvegheat de o gardă formată din 1—2 ofițeri și 15 soldați¹⁸.

Tot în iulie 1941, în nordul Transilvaniei au fost strinse cu forța mai multe sute de familii evreiești din sate și comune la ordinul K.E.O.K. (Oficiul național central de control al cetățienilor străini) și, ca cetățeni „străini”, duși în Kamenet-Podolska și uciși¹⁹.

La 8 august 1941, sub presiunea forțelor de extremă dreaptă, Parlamentul de la Budapesta a votat cea de a treia lege antievreiască, denumită bizar: „Despre

¹⁵ Bányai László, *Válaszúton*, Bukarest, 1980, p. 124.

¹⁶ A. Segély, a Szolidaritás Frontja Északerdélyi tartományi közlönye, 1941, nr. 1, ianuarie, în Hadtörténeti levéltár, Budapest, Pgy/M-1945, p. 6.

¹⁷ Magyarország története, p. 1043.

¹⁸ Arhivele Statului, Filiala Cluj, Fond Prefectura județului Cluj, Acte confidențiale-prezidențiale, 1941, dosar nr. 2, f. 107.

¹⁹ Memorial volume..., p. 215.

schimbarea și completarea articolului XXXI din 1894 despre legile căsătoriei, precum și despre ordinele de apărare a rasei necesare pentru aceasta". Prin această lege se interzicea căsătoria dintre evrei și neevrei, fiind pedepsite grav chiar și încercările de „spurcare a legii"; prin aceasta se supralicitau chiar și legile rasiale de la Nürnberg. Legea a intrat în vigoare la 10 octombrie 1941. La 30 octombrie 1941 a apărut ordonanța despre „concedierea angajaților considerați evrei din întreprinderile publice".

Începînd din iulie 1941 pînă la sfîrșitul anului 1944, aproximativ 20.000 de bărbați evrei între 14—48 de ani au fost recrutați în detașamentele de muncă forțată și duși pe frontul antisovietic. Mare parte din ei au pierit culegînd mine, săpînd tranșee, adăposturi, cărînd muniții, decimați de bolile infecțioase, de hrana proastă, de frigul neobișnuit, de purtarea inumană a celor ce-i păzeau etc.

În Maramureș, încă la începutul anului 1942, „prim pretorul Vișeului de sus, Kadicsfalvi, întreprinde călătorii de studii în Galiția în vederea deportării evreilor. Ajtay Gábor, însușindu-și vederile și concluziile lui Kadicsfalvi, a luat măsuri pentru traducerea lor în fapt.

Este primul caz în toată Ungaria. Nici guvernul de la Budapesta nu știe de această afacere, dar faptul nu are nici o importanță.

Consilierul Tóth Vincze își dă concursul, așa încît triumviratul Radki, Ajtay, Kadicsfalvi organizează pentru prima oară (în Ungaria n.n.) deportări de evrei în Galiția.

Guvernul horthyst »află« tirziu, sistează acțiunea, dar sutele de familii ce au fost deportate nu s-au mai reîntors"²⁰.

Începînd cu 9 martie 1942, odată cu formarea noului guvern în frunte cu Kállay Miklós, a fost inaugurat un program și mai accentuat de îngrădire a drepturilor evreimii pe baza legilor existente, dar și prin noi legiferări, cum ar fi ordinul din 18 martie 1942 despre „înghețarea și limitarea circulației bunurilor imobiliare agricole și forestiere aflate în proprietatea evreilor", ori legea, din 10 iunie același an „despre rechiziționarea (folosirea) proprietăților agrare evreiești".

În iulie 1942, între Horthy și unul din specialiștii în economie ai Ungariei, Reményi-Schneller Lajos, ministrul finanțelor, a avut loc o convorbire privind excluderea influenței evreilor din viața economică și financiară a Ungariei. Interceptată de organele de contrainformații hitleriste, convorbirea a fost rezumată într-un raport prezentat de Schellenberg, șef de secție în serviciul secret al lui Luther, locțiitor al secretarului de stat al Ministerului de externe al Germaniei. Din raport rezultă că „Horthy este de partea evreilor influenți și a celor în postură de conducători... Guvernatorul (Horthy) e de părere că evreii mărunti (neînsemnați) proveniți din Galiția și imigrați pe teritoriul Ungariei (numărul lor se cifra la aproximativ 100.000 n.n.) trebuie scosi neapărat din circuit, dar cei care au adus țării merite (venituri) pe tărîm științific, în domeniul financiar și al industrializării Ungariei, aceia trebuie considerați buni patrioți, și nimeni nu are voie să se atingă de ei (...). Tocmai acestor evrei le poate mulțumi Ungaria marele avînt economic din ultimele decenii"²¹. Horthy a accentuat că în toate legile ce vor fi aduse trebuie să primeze ideea ca averile evreiești să nu părăsească Ungaria, ci să fie stimulat procesul declanșat în ultimii ani, de invazie a valorilor și capitalului evreiesc spre Ungaria. Din punct de vedere al economiei naționale, evreii trebuie să aducă foloase Ungariei, dar, pe lîngă aceasta, trebuie

²⁰ *Poporul Maramureșului*, Sighet, 22 noiembrie 1945.

²¹ *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, p. 682, doc. 506-1.

să se stăvilească influența evreimii, iar proprietatea asupra pământului trebuie dezaveșată cît mai mult cu putință; statul să folosească în așa fel marile proprietăți și averi evreiești, ca acelea să lucreze în folosul statului maghiar, iar evreii să primească pentru aceasta o cotă parte proporțională de 4%, considerată dreaptă și echitabilă.

Horthy a declarat că nu este de acord ca evreii săraci concentrați în detașamentele de muncă forțată să ajungă în Ucraina, deoarece prin aceasta Ungaria pierde forță de muncă. E de părere ca acești evrei din detașamentele de muncă forțată să fie folosiți pe teritoriul Ungariei pentru scopuri importante la nivelul economiei țării.

Situația evreimii din detașamentele de muncă forțată devenise atît de gravă după nici doi ani, presiunile externe și ale capitalului financiar evreiesc intern atît de puternice, încît aceasta a servit drept pretext pentru schimbarea ministrului apărării Bartha Károly, la 24 septembrie 1942, găsit „vinovat” de „o gravă răspundere pentru regimul neomenesc aplicat evreilor recrutați în detașamentele militare de muncă forțată în țară, și pentru rîvna neîndurătoare de exterminare a evreilor pe teritoriile sovietice ocupate, în așa-numitele «locuri mobile de pierzanie». În afara unor înlesniri formale, detașamentele de muncă forțată au rămas pe mai departe, ca și batalioanele de pedeapsă, cu care erau trimiși în prima linie a frontului muncitorii din uzinele militare, „elemente destructive”, precum și detașamentele de muncă forțată pe naționalități, care trebuiau să muncească pentru o plată cît să nu moară de foame pe marile moșii din Ungaria, Germania, la lucrări publice, militare, strategice, în marile uzine.

Începînd cu primăvara anului 1942 au fost concentrați românii născuți între 1884—1918, indiferent de starea lor fizică, duși la munci în diferite localități din Ungaria.

La 6 iunie 1942, Comandamentul militar al Corpului IX armată Cluj i se cer 23 de companii de muncă forțată românești cu efective complete (aproape 5000 de oameni) pentru lucrări de construcții, reparări de drumuri, cazărmi, poligoane militare, depozite, canalizări, desecări, defrișări, tunele.

Durata concentrării era de multe ori fixată arbitrar. Se lucra în hainele proprii, în condiții sanitare detestabile, fără hrană suficientă, pînă la epuizarea completă, fiind tot timpul insușiți, batjocoriți, loviți²².

Pe lîngă companiile de muncă, o parte din români au fost trimiși și în lagăre speciale de internare, unde tratamentul aplicat era și mai brutal.

Se pare că prima formulare scrisă a pretențiilor germane de a deporta evreimea din Ungaria este cea din 8 octombrie 1942, cînd locțiitorul secretarului de stat al Ministerului de externe al Germaniei, Luther i-a comunicat lui Sztójay, pe atunci ambasador al Ungariei la Berlin, că „problema deportării evreilor din Ungaria ar trebui să preocupe și să fie pusă în aplicare (de către guvernul maghiar, n.n.). În acest sens evreii ar fi preluați de organisme nemțești și coloniizați în teritoriile răsăritene (în teritoriile sovietice ocupate la est de Nistru, n.n.)”²³.

La numai o săptămînă, într-o notă din 17 octombrie 1942, guvernul hitlerist cerea guvernului maghiar îndepărtarea totală a evreimii din viața economică și culturală, obligativitatea purtării de către evrei a însemnului (steaua galbenă cu șase colțuri), începerea imediată a deportărilor.

²² Arhiva M.A.E., Fond 71, anii 1920—1944, Transilvania, vol. 363, p. 13, 15, 16—22.

²³ Horthy Miklós titkos iratai, Budapest, 1962, p. 444.

La 2 decembrie 1942, într-o notă de răspuns remisă guvernului german de către ambasadorul Ungariei la Berlin, Sztójay Döme, se declara că „Ungaria a rezolvat și pînă acum această problemă, la timpul cuvenit, doar Ungaria a fost primul stat care încă în 1920, prin măsuri oficiale, de stat, a îngrădit desfășurarea liberă a influenței evreiești...”

În ce privește colonizarea evreilor (deportarea în teritoriile ocupate în război n.n.), guvernul maghiar nu are acum posibilități, nici înzestrarea tehnică, ca o astfel de acțiune să poată avea șanse de izbîndă totală. Rezolvările parțiale nu-și ating scopul, dar foarte ușor pot să dea motiv de serioase neliniști, și, oricum, ar putea provoca importante dificultăți în economia de război a țării²⁴.

Guvernul german, Hitler va continua însă să insiste. În primăvara anului 1943, Ribbentrop l-a trimis la Budapesta pe Edmund Veessenmayer, unul din cei mai buni experți în problemele central-europene, pentru a studia la fața locului situația din Ungaria.

La 17 aprilie 1943 (luna aprilie era cea în care, în fiecare an, Hitler chema obligatoriu la întreveneri pe șefii statelor aliate), Horthy a fost invitat la castelul Klessheim de lângă Salzburg. Hitler l-a dojenit de la bun început pe Horthy pe teme militare, politice, apoi, ajungînd la problema evreiască a acuzat guvernul maghiar pentru că nu a luat măsurile preconizate de guvernul german. Nefiind mulțumit cu ceea ce s-a făcut pînă acum, Hitler și Ribbentrop au declarat deschis, brutal, cinic, că pentru ei rezolvarea problemei evreiești înseamnă nimicirea fizică a evreimii²⁵, cu alte cuvinte teoria „soluției finale”.

Începînd din aprilie 1943 concentrarea românilor în companiile de muncă forțată la proporții, numărul acestor companii crescînd la 100 (față de 80 cîte au fost anterior), iar numărul concentraților, în luna mai 1943, întrecînd cifra de 25.000²⁶. În cei patru ani de ocupație horthystă, cifra totală a românilor concentrați în companii de muncă forțată a însumat aproximativ 70.000 de persoane.

Un număr apreciabil de persoane au fost judecate de tribunalele horthyste, și, considerate a fi căpeteniile luptei sociale și naționale a românilor, concentrate în companii de pedeapsă, sinonime cu „companiile morții”, trimiși pe front cu minile goale în fața gloanțelor, obuzelor, minelor, tancurilor, rîndurile lor fiind decimate în scurt timp. Aceste companii de pedeapsă erau formate atît pe criterii naționale, cît și pe criterii politice și mulți dintre cei trimiși pe front: comuniști, antifasciști (români, maghiari, evrei, germani deopotrivă) au dispărut în condiții neelucidate nici pînă azi.

Tot atunci, în primăvara anului 1943, guvernul horthyst a recurs la o nouă metodă de oprimare a populației civile românești. Pe baza dispozițiunilor legii II/1939, au fost concentrați mii de bărbați în special la munci forestiere și agricole. Această formă de concentrare avea un caracter militar; cei concentrați depuneau un jurămînt, după care erau trimiși la muncă în pădurile din partea nord-estică a Transilvaniei, ori la munci agricole în partea vestică a Ungariei.

Alături de bărbați, începînd cu anul 1943 a luat proporții alarmante și concentrarea pentru munci agricole a fetelor și femeilor, trimise în Ungaria și Germania. Pînă la data de 9 mai 1943, din 28 de comune ale județelor Maramureș, Satu Mare, Bihor și Sălaj au fost duse aproape 700 de fete și femei.

La 2 iunie 1942 Consiliul de miniștri de la Budapesta a hotărît să trimită la lucru în Germania 5.000 de muncitori agricoli și forestieri din județele părții

²⁴ *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, p. 702, doc. 522.

²⁵ *Magyarország története*, p. 1099.

²⁶ *Arh. M.A.E., Fond 71, anii 1920—1944, Transilvania*, vol. 363, p. 348.

de nord-vest a Transilvaniei, în exclusivitate din rîndurile românilor și slavilor. Cei trimiși puteau fi și tineri sub 16 ani, precum și femei²⁷.

O altă dispoziție, de data aceasta a Ministerului agriculturii al Ungariei, la 2 iulie 1942, anunță prefectii județelor din partea de nord-vest a Transilvaniei că urmează să fie trimiși ca muncitori sezonieri, la munci agricole și forestiere, în Germania, alți 5.000 de muncitori. Nota trimisă „atrage în modul cel mai serios atenția că este vorba numai de muncitori de altă naționalitate decît maghiari sau germani, în primul rînd femei (fără restricții), bărbați fără armata făcută, sau care au peste 48 de ani”²⁸.

În timpul celor patru ani de ocupație horthystă și hitleristă, în cadrul politicii oficiale de aservire totală a nordului Transilvaniei, autoritățile horthyste în cîrdășie cu cele hitleriste, au recurs la toate mijloacele, de la ademenire la obligare, pentru a dirija surplusul de forță de muncă din industria și agricultura acestei părți de țară, spre Germania. Sărăcimea satelor era îndemnată să încheie contracte de muncă agricolă pe domeniile marilor proprietari din Germania. Tot atunci, odată cu ocuparea nordului Transilvaniei de către Ungaria horthystă, a crescut mult rata șomajului, lipsa de lucru devenind acută îndeosebi în marile orașe, victimele îngroșînd rîndurile celor plecați în căutare de lucru. Ademeniți, forțați de împrejurări, într-o perioadă scurtă, de nici un an de la ocupație, din județele nordului Transilvaniei s-au angajat la muncă în Germania aproape 10.000 de persoane, din care aproximativ 3.500 muncitori agricoli, restul muncitori în industrie. Lucrurile capătă o tentă gravă în primăvara anului 1944, cînd „aproximativ 25.000 de români din Ardealul de nord au fost transportați în Germania și predați pentru a se constitui cu ei detașamente de lucru și unități luptătoare. În vara aceluiași an, 3.000 de fete în vîrstă de 17—22 ani au fost deportate, sub pretext că trebuie să fie angajate ca voluntare. Toți românii între 18—50 de ani au fost mobilizați în unități luptătoare sau detașamente de lucru și trimiși pe front”²⁹.

Într-adevăr, un fapt a cărui semnificație și gravitate nu avem voie să o scăpăm din atenție este acela că în componența unităților militare horthyste trimise pe frontul antisovietic, elementul românesc (căruiua nu i s-au recunoscut gradele obținute în armata română) reprezenta pînă la 50%. În cursul anilor 1941 și 1942 aproximativ 100.000 de români au fost trimiși carne de tun pe frontul de est³⁰, cei mai mulți pierzîndu-și viața pentru o cauză nedreaptă și străină.

După ocuparea Ungariei de către armatele hitleriste, la 19 martie 1944 și venirea la putere a guvernului progerman Sztójay, situația din teritoriul cucerit al nord-vestului Transilvaniei devine mai încordată, teroarea mai accentuată manifestată printr-un șovinism, antisemitism deșăntat, prin violențe, crime, masacre împotriva tuturor forțelor antifasciste, antirăzboinice, patriotice, progresiste, indiferent de naționalitate.

Armata hitleristă a ocupat și teritoriul părții de nord a Transilvaniei împărțind această zonă în trei Feld-Kommandaturi (Comandament teritorial), cu centrele la Cluj (avînd în subordine Ortskommandaturile (Comandament local) din Cluj, Dej, Satu Mare), *Tirgu Mureș* (avînd în subordine Ortskommandaturile din

²⁷ Arhivele St., F. Cluj, F.P.J.C., Acte conf.-prez., 1942, pachet 1210, dosar nr. 1, f. 146.

²⁸ Idem, pachet 1215, dosar 14, p. 56.

²⁹ Ministerul Apărării Naționale, Fond Marele Stat Major, Secția a II-a, dosar 914, f. 1—18 (în continuare M.A.N., F.M.St.M.).

³⁰ Arhiva M.A.E., fond citat, vol. 374, p. 427.

Bistrița, Gheorgheni, Odorhei, Tîrgu Secuiesc, oficiul din Miercurea Ciuc și proiectatul oficiu — la 5 mai 1944 — din Reghin), *Beregszász* (avînd în subordine Ortskommandaturile din Ungvár, Sighetul Marmăției). Cele trei Feldkommandaturi din această zonă erau subordonate Comandamentului teritorial superior german cu sediul la Debrecen.

În afara măsurilor militare, de siguranță, contrainformații etc., guvernul hitle-rist a trecut imediat la aplicarea unor măsuri de diversiune fascistă, naționalistă, antisemită, prin intensificarea răspîndirii în rîndul muncitorimii a „tezilor germane (antievreiești, antibolșevism) prin intermediul Centrului Național al Muncii (Nemzeti Munkaközpont)“ care demult colaborează cu Deutsche Arbeitsfront. Cu ajutorul Centrului Național al Muncii trebuie să pornim o acțiune largă de lămurire în spiritul concepției antievreiești, pentru ca să cîștigăm încrederea muncitorimii în evenimentele ce vor urma. Grupările radicale de dreapta vor fi sprijinite, mascat, în primul rînd prin editarea urgentă a unui organ propriu de propagandă. Deocamdată, suma necesară atingerii acestui scop se aprobă în valoare de 100.000 pengő“, se arată în telegrama din 25 martie 1944 trimisă de șeful de secție de la Ministerul de Externe al Germaniei, Six, către Ribbentrop³¹.

Trupele germane au ocupat Clujul la 27 martie 1944, Gestapoul și-a instalat cartierul general la hotelul „New-York“ (azi „Continental“) iar S.D.-ul în vilele Petru și Pavel (din actuala stradă Argeș). În aceeași noapte, de 27 spre 28 martie, s-a instalat și la Oradea eșalonul ocupant german, prin poliția militară, apoi formații S.S. și Gestapo. Alături de poliștii unguri patrula și cite un polițist german. La Tîrgu Mureș, trupele germane au ajuns încă la 21 martie 1944. Imediat, autoritățile horthyste, în frunte cu primarul nyilașist dr. Mályay, au făcut publice primele dispoziții excepționale generale: interzicerea strîngerii în grup a persoanelor, a frecventării cinematografeleor, teatrelor, manifestațiilor sportive. A doua zi a fost declanșată o nemaîîntîlnită propagandă antisemită, însoțită de măsuri, ordonanțe, vizînd închiderea prăvăliilor evreiești, obligativitatea purtării stelei galbene în șase colțuri, apoi desemnarea „caselor cu stea galbenă“, unde urmau să fie concentrați toți evreii în faza de pręghetoizare.

Imediat după apariția Gestapoului, în toate orașele nord-transilvănene au fost arestați conducătorii sioniști, evreii bogați, clementele de stînga evreiești sau neevreiești, fiind instituite la poruncă germană Sfaturile (Consiliile) Evreiești (Judenrat-Zsidó Tanács) ca organism de legătură, transmisie și execuție între comandamentul german și populația evreiască. Instituit la Budapesta încă la 21 martie 1944, Consiliul Evreiesc, prin activitatea sa, a ușurat munca de prevenire a unor eventuale împotriviri contra deportărilor³².

Locuințele celor arestați au fost devastate de bunuri și valori, apoi sigilate de poliștii germani și Gestapo. Legăturile telefonice între orașe au fost întrerupte. S-a interzis evreilor să călătorească cu trenul, autobusul, automobilul, să părăsească localitatea.

Și evenimentele se succed cu repeziciune. La 28 martie 1944, Ministerul de interne a interzis activitatea tuturor partidelor și formațiunilor politice burgheze, nefasciste, iar prin ordinul nr. 169.817/1944. VII-a, interzice activitatea Partidului social-democrat, căruia i s-au sigilat sediile, arhiva, fondurile financiare etc., pe motiv că acest lucru a „devenit necesar din punct de vedere al siguranței statului. Partidul, respectiv unii membrii ai lui, au desfășurat o activitate secretă, care

³¹ A *Wilhelmstrasse és Magyarorszáğ*, doc. 605, p. 800—801.

³² *Horthy Miklós titkos iratai*, p. 854.

pune în primejdie ordinea internă a țării, situația politicii externe și interesele purtării războiului”³³. Prin aceasta au fost lichidate ultimele forme legale ale organizării clasei muncitoare.

În noaptea de 28 martie, la Cluj, pe baza listelor întocmite de unii membri ai Volksbundului local, au fost arestate 150 de familii evreiești bogate, printre care și conducătorii locali ai comunității evreiești. Ostatecii au fost închiși la închisoarea de triaj din strada Meseriilor, de unde femeile și copiii au fost eliberați după trei zile.

La 29 martie 1944, a sosit la Cluj un detașament german din Sicherungspolizei, condus de Sturmbandführer dr. Roeder, „care acționează împreună cu organele ministerului de interne horthyst” avînd raza de acțiune pe teritoriul subordonat Comandamentului circumscripției IX de jandarmi și sarcina de a organiza arestarea evreimii și a „împiedica organizarea comuniștilor”. În prima fază, colaboratorii mai apropiați ai lui Roeder au fost dr. Strohschneider, comandantul Gestapoului din Cluj, colonelul Szentiványi, comandantul serviciului de contrainformații horthyst din Cluj, Sturmführerul Prehn, comandantul închisorii de triaj din Cluj, Hollósy-Kuthy Lajos, comandantul poliției horthyste din Cluj și alții.

Gestapoul, oamenii lui Eichmann, au sosit la Tîrgu Mureș în primele zile ale lunii aprilie, fixîndu-și sediul la hotelul „Transilvania”. Însuși Eichmann a fost atunci prin nordul Transilvaniei, în centrele mai importante Oradea, Cluj, Sighet, Tîrgu Mureș, Vișeu pentru scurt timp, într-o inspecție de rutină a ghetourilor.

În primele zile ale lunii aprilie 1944, Veessenmayer, însărcinatul special al Germaniei la Budapesta, raporta lui Ribbentrop că noul guvern condus de Sztójay a dat dovadă sigură că ia în serios rezolvarea problemei evreiești însușindu-și pe de-a întregul concepția germană³⁴.

Intr-adevăr, începînd din 29 martie 1944 au apărut una după alta dispozițiile, ordinele, ordonanțele de prigonire a evreilor din Ungaria.

Organele de stat horthyste — îndeosebi jandarmeria — au găsit că menirea lor principală este prigonirea populației de religie izraelită, ori de origine evreiască, numărul acestora pe întreg teritoriul Ungariei de atunci (inclusiv teritoriile anexate) variînd, în funcție de sursele statistice citate, între 800.000—1.000.000 de evrei.

Totul a fost pregătit minuțios, cu migală, dar și cu precizie și siguranță. Ziarele tratau — în dauna comunicatelor de front — în primul rînd rezultatele prigoanei antievreiești, îndemnînd populația la noi acțiuni antisemite. Zi de zi apăreau în foaia oficială noi legi, ordonanțe, măsuri, care dovedeau că prigonirea evreilor este preocuparea de bază a organelor de stat horthyste, încercînd pe acest tărîm să îndeplinească pretențiile germane. Oficial, un plan precis, o concepție limpede, hotărîtă despre ceea ce înseamnă „rezolvarea problemei evreiești” în Ungaria, nu exista. Cel puțin la nivel instituțional, nu³⁵. E de la sine înțeles însă că pentru persoanele conducătoare, în special pentru primul ministru Sztójay — care, încă ambasador fiind la Berlin a transmis guvernelor maghiare multe note germane privind deportarea evreilor — soluția finală a deportărilor evreiești nu era o necunoscută.

³³ Arh. St. Cluj, F.P.J.C., 1944, Pachet 1371, Acte conf.-prez., dos. 2, Acta nr. 60.

³⁴ *Idem*, acta nr. 57.

³⁵ *A Wilhelmstrasse és Magyarorszá*g, doc. 614, p. 807.

³⁶ *Magyarorszá*g története, p. 1160.

Încă în prima ședință a sa, guvernul Sztójay, format în majoritate din politicieni de dreapta, antisemiți, și-a însușit pretențiile germane privind obligativitatea purtării de către evrei a semnelui distinctiv, steaua galbenă, a concentrării în ghettouri a evreilor din orașe, a celor din provincie în lagăre, confiscarea averilor evreiești. Datorită faptului că Horthy a dat mină liberă guvernului în privința ordinelor, ordonanțelor antievreiești, guvernul și presa au desfășurat o furibundă campanie antisemită. Au înființat un săptămînal antisemit, după sfat și model german au organizat un „institut de cercetări evreiești”. Toate necazurile, mizeriile, chinurile pe care întreaga populație muncitoare le avea de suferit din pricina războiului, amplificate odată cu ocupația militară hitleristă, erau puse pe seama evreimii. Zeci de mii de manifeste care incitau la pogromuri antievreiești erau răspindite la Budapesta. Această propagandă deșănțată a reușit să momească la acțiuni active de prigonire a evreilor o mică parte a locuitorilor, în primul rînd a elementelor lumpenproletare³⁷.

În timp ce în ministere se fabricau maldăre de ordonanțe, ordine, măsuri, juriști cu experiență căutau să le așeze în paragrafele legii, iar poliția a înființat noi unități menite să controleze aplicarea acestor măsuri, grupul Eichmann, precum și subsecretarii de stat de la Ministerul de interne al Ungariei Baky László și Endre László lucrau deja la planurile concrete ale strîngerii în ghettouri și deportării evreilor. La 7 aprilie 1944 a apărut ordinul strict confidențial despre strîngerea în tabere de concentrare a evreilor din provincie, în ghettouri a celor din orașe, adăugîndu-se că în timpul acestor mutări evreii pot să ducă cu ei un pachet de cel mult 50 de kilograme. Aceste ghettouri, ori tabere de concentrare, erau în marea lor majoritate fabricile de cărămizi, unde, sub cerul liber, într-o înghesuială de nedescris, fără putință de a-și satisface nevoile alimentare și cele de igienă elementară, sufereau împreună bătrîni, tineri, sugari. Jandarmeria horthystă a executat cu mult zel și deosebită brutalitate ordinul de a-i muta pe evrei în ghettouri. Unitățile nemțești, în cele mai multe cazuri, au intervenit doar ca și consilieri, ele fiind mult mai active la împărțirea averilor evreiești, după ce o parte din acestea, sub titlul de „cadou al națiunii ungare” a fost trimisă în Germania³⁸.

Ocupația militară hitleristă și instalarea guvernului prohitlerist în frunte cu Sztójay Döme a însemnat, de fapt, și pentru nordul Transilvaniei, introducerea fascismului „total”, cu toate consecințele lui nefaste pentru masele populare.

Cu concursul jandarmeriei și poliției horthyste, a început imediat al treilea val de arestări, întemnițări, deportări ale tuturor elementelor suspecte în ochii hitleriștilor: comuniști, social-democrați, antifasciști, patrioți, oameni cu vederi progresiste, fără deosebire de naționalitate. Asemenea internări au avut loc la 5 aprilie în Tirgu Mureș, Baia Mare, Sighețul Marmăției, Aghires, Ticu-colonie, Salonta. A doua zi la Satu Mare, apoi în zilele următoare la Cristur, Baia Mare, Sfîntul Gheorghe, Reghin, Cluj.

Un aîft lot de arestați antifasciști provine din Prundul-Bîrgăului, Sighețul Marmăției, Ocna Slatina, Ilva Mare, Podul Ilvei, Potău, Seini. Aceste arestări sînt explicate de autorități și prin aceea că persoanele în cauză au ajutat pe partizani. Mulți români considerați „periculoși” au fost arestați și în localitățile Bălan, Aita Mare, Sărățel, Ticu-colonie, Aghires, Baia Mare, Ilva Mare, Săcădate, Baia Sprie etc. Dintre cei arestați, cîțiva au fost eliberați, stabilindu-li-se domiciliu forțat, maajo-

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Idem*, p. 1161.

ritatea lor însă au fost internați în lagărul de la Nagykanizsa, ori au fost predați Gestapoului care îi trimite în lagărele morții de la Buchenwald ori Auschwitz³⁹.

Au fost înființate 12 noi lagăre de internare, care au fost umplute cu anti-fasciști. Zeci de mii de oameni au fost chemați în armată în detașamente de muncă forțată, companii de pedeapsă. Numărul soldaților trimiși să moară pe frontul antisovietic a atins în luna iunie 1944 cele mai înalte cote de la începutul războiului.

Gestapoul a operat direct arestări și deportări în lagăre ale unor persoane românești, cum a fost cazul unui mare grup de țărani și intelectuali din Maramureș în frunte cu preotul Coman din Vișeu de Jos, care au fost duși în lagărul de la Dachau, de unde mulți nu s-au mai întors⁴⁰.

Semnificativ pentru starea de spirit din acele perioade este ordinul nr. 7000/1944-VII res., din 19 aprilie 1944, dat de Ministrul de interne al Ungariei, prin care dispune către organele aflate în subordine să „sprijine formațiunile serviciului de siguranță german S.D. (Sicherheits Dienst) care are o experiență deosebită în lupta împotriva bolșevismului și a evreimii“, mai ales acum cind, „în urma înaintării armatei bolșevice ruse, primejdia comunismului a devenit și mai mare, iar apărarea Ungariei, în primul rînd amenințată de invazia bolșevică, este posibilă numai prin lupta victorioasă comună cu trupele aliate germane“⁴¹.

Simțind primejdia, un grup de intelectuali și conducători ai Comunității evreiești din Cluj, în frunte cu rabinul șef Weinberger, se întrunesc și hotărăsc să obțină informații, dispoziții de la Consiliul evreiesc central din Budapesta. Trimisul lor special, o femeie creștină care avea actele necesare, face două drumuri la Budapesta, dar se întoarce fără nici un rezultat. Între timp, la începutul lunii aprilie, Eichmann a convocat la Budapesta pe toți conducătorii Judenrat-urilor, dîndu-le indicația să liniștească evreimea, care era îndemnată să-și continue munca. Zilnic erau scoși la lucru sute de evrei în orașele și localitățile mai mari, supuși la umilințe, batjocoriri. La Cluj i-au obligat să transforme cu mîna lor sinagoga din strada Paris în garaj pentru automobilele germane, sinagoga fiind în apropierea sediului Gestapoului. Zilnic Judenrat-urile trebuiau să satisfacă pretențiile cele mai bizare, în domeniul aprovizionării cu materiale, bani, alimente, obiecte de valoare.

În aceste condiții a început de fapt, după 7 aprilie 1944, sub supravegherea specială a guvernatorului hitlerist al Ungariei, Edmund Veessenmayer, cu colaborarea nemijlocită a detașamentului specializat în astfel de acțiuni condus de Eichmann (care avea cîteva sute de oameni), executarea „soluției finale“ împotriva populației evreiești de către autoritățile horthyste. Semnificativă pentru această colaborare perfectă este telegrama lui Veessenmayer către Ministerul de interne hitlerist, din 22 aprilie 1944, în care se arăta: „am asigurat executarea legilor evreiești maghiare, prin faptul că specialistul Serviciului de siguranță este în legătură permanentă cu Endre László, secretarul de stat al Ministerului de interne, colaborînd cu acesta prin sfaturile sale în pregătirea și executarea dispozițiilor“.

Colaborarea cu Serviciul de siguranță am realizat-o prin asigurarea din partea mea a unui om de legătură“⁴².

³⁹ Csátári Dániel, *Forgószélben (Magyar-román viszony. 1940—1945)*, Budapest, 1969, p. 352—353.

⁴⁰ *Lupta Maramureșului*, Sighet, 31 ianuarie 1946, p. 3.

⁴¹ Arh. St. Cluj, F.P.J.C., Acte conf.-prez., 1944, Pachet 1374, dos. 1. nr. 77.

⁴² *A Wilhelmstrasse és Magyarorszáig*, doc. 645, p. 835.

În acest timp, zilnic, apar noi și noi ordonanțe antievreiești, derutind și tulburind și mai mult viziunea victimelor, care nu deslușesc tîlcul și mobilul acțiunii, nefiind în stare să dea crezare cit de cit rarelor și controversatelor zvonuri ce pătrundeau totuși pînă la ei.

După radierea, pînă la 31 martie, a avocaților evrei din barouri⁴³, la mijlocul lunii aprilie a fost emisă o ordonanță guvernamentală, în virtutea căreia averea mobilă și imobilă era sechestrată⁴⁴. Ziarul din Cluj „Ellenzék“ din 2 aprilie publică o altă ordonanță, care interzicea evreilor activități intelectuale. Începînd din 21 aprilie, din ordinul ministrului de război evreii au fost obligați să predea autorităților aparatele de radio⁴⁵. În aceeași zi, comandamentul serviciului de siguranță german din Cluj, în colaborare cu autoritățile maghiare, invocînd „motive de securitate“, a reținut un număr de 78 evrei, care erau factori influenți și fruntași ai vieții spirituale și economice a evreimii⁴⁶; s-a ordonat de asemenea închiderea imediată a magazinelor aflate în proprietatea evreilor, transmiterea lor unor „specialiști creștini dispunînd de suficient capital“⁴⁷, au fost obligați să-și înregistreze întreprinderile industriale și le-au fost sechestrate imobilele agricole⁴⁸. Începînd din 1 mai le-au fost reduse rațiile alimentare, li s-a interzis cumpărarea unor mărfuri⁴⁹, li s-a interzis editarea unor lucrări beletristice și științifice⁵⁰, frecventarea băilor publice⁵¹, li s-au limitat la 3000 de pengő sumele de bani ce le pot poseda⁵².

După cum notează unul din martorii avizați ai acelor zile de restriște, „atmosfera în sinul populației evreiești se schimba zilnic, marcată cînd de trecerea unui val optimist, cînd a unui pesimist. Evreul era încrezător într-o zi, auzind că forțele armate aliate au ocupat Italia. La Sighetul Marmăției s-a auzit deja bubuitul tunurilor rusești. A doua zi speranțele s-au dezumflat, dar nici atunci cînd speranțele erau pierdute, nimeni nicicînd nu s-a gîndit măcar că va trebui să părăsească orașul în care s-a născut, a trăit și a muncit. Ideea ghetoului era pur și simplu departe de închipuirea lui.

În cadrul Consiliului evreiesc (din Cluj) s-a pus problema unei acțiuni mai largi de salvare. S-a discutat, că pe lîngă punctul de „trecere“ de la Aiton, trebuiesc căutate mai multe alte căi de-a lungul lungii granițe ungaro-române. Pentru aceasta Judenrat-ul a hotărît să-l trimită în România pe Dr. Marton Ernő care avea legături în rîndul politicienilor români; pe László Jenő, proprietarul fabricii de ciorapi Ady, care avea trecere în cercurile economice și pe autorul acestor rînduri (Weinberger) care a fost desemnat în 1939 pentru postul de rabin șef al României, pentru a căuta posibilitățile de salvare, pentru a lărgi și a asigura posibilitățile de liberă mișcare a celor trecuți în România (...).

Dr. Marton Ernő a încercat să obțină ajutorul consulului român din localitate (Ion Chinezu) pentru a trece granița, iar László Jenő a tatonat terenul la nemții încartiruiți la locuința sa; poate în schimbul unei sume de bani ar fi puși să-i faciliteze cu ajutorul unui automobil „călătoria“ în România. Consiliul

⁴³ *Estilap*, Kolozsvár, 31 martie, 4 mai 1944.

⁴⁴ *Idem*, 17 aprilie 1944.

⁴⁵ *Ellenzék*, Kolozsvár, 22 aprilie 1944.

⁴⁶ *Estilap*, 21 aprilie 1944.

⁴⁷ *Ellenzék*, 22 aprilie 1944.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Estilap*, 29 aprilie 1944.

⁵⁰ *Ellenzék*, 1 mai 1944.

⁵¹ *Idem*, 2 mai 1944.

⁵² *Idem*, 4 mai 1944.

evreiesc după o pregătire de zece zile a renunțat la întregul plan motivînd că „dacă ar fi desconspirat ar primejdi nu numai Consiliul evreiesc dar și viața multor evrei”⁵³.

La 23 aprilie 1944, Veessenmayer raportează de la Budapesta la Berlin că în arcu carpatic au început deja pregătirile pentru stringerea evreilor în ghetouri. În prima fază au fost strînși 150.000 de evrei. „O activitate asemănătoare este pe cale de declanșare în Ardeal și în alte părți limitrofe cu România. Am planificat prinderea a altor 250—300.000 de evrei... Au început tratativele privind transportarea lor și începînd cu 15 mai ne-am planificat să transportăm zilnic 3000 de evrei... Gara de destinație: Auschwitz”⁵⁴.

În această fază a desfășurării evenimentelor, între 15—20 aprilie 1944 are loc la Mukačevo ședința autorităților militare și civile horthyste (printre care și cele din Maramureș), unde se prezintă planul de concentrare în ghetouri a evreilor din această zonă și apoi de deportare a lor. Instrucțiunile în acest sens sînt prezentate de către secretarul de stat al Ministerului de interne horthyst, Endre László, numit „Eichmann al Ungariei”. „În prima fază se fac percheziții domiciliare și se string valorile, după care, la cîteva zile, urmează stringerea evreilor. Comandantul legiunii de jandarmi, colonelul Ági, conduce operația pe județ și ține cuvîntări evreilor în care își dă onoarea de militar că viața lor nu este în pericol.

Iar în acest timp, în ghetoul din Sighet, Berbești, Vișeu de sus, sînt bătuți și schingiuiți evrei pentru a arăta unde și-au ascuns averile. Nici un scrupul de conștiință nu se face. Fetele și femeile sînt cercetate de către gardieni, jandarmi și persoane particulare (nyilași) pînă în cele mai intime părți ale corpului spre a se descoperi obiectele de preț ascunse. Siluete ca a detectivului Váni circulă pe străzi și din casă în casă cu bastonul în funcțiune și cu grija scrupuloasă de a nu pierde ocazia îmbogățirii”⁵⁵.

La 26 aprilie 1944, la Satu Mare, a avut loc ședința secretă prezidată de același Endre László, unde s-au dat instrucțiunile confidențiale cu privire la concentrarea în ghetouri și apoi deportarea evreilor. După cum rezultă dintr-un document de arhivă, la această ședință, dintre autoritățile din Baia Mare, au luat parte dr. Nagy Jenő, consilier de poliție, dr. Várhelyi Tibor, căpitan de jandarmi, primarul Tamássy, care va fi însă înlocuit în timpul acțiunii propriu-zise de ghetoizare de subnotarul Vajay Sándor⁵⁶. Asemenea ședințe secrete de instructaj au avut loc și în celelalte centre mai mari din partea de nord a Transilvaniei (Cluj, Oradea etc.).

În acest timp și la Cluj a prins tot mai mult contur știrea despre desemnarea concretă a locului unde se va fixa ghetoul evreiesc. Consiliul evreiesc local a încercat să acționeze împotriva acestui plan înaintînd un memoriu primarului, în care, apelînd la sentimentele umanitare, la argumente de igienă publică, se cerea intervenția acestuia în favoarea evreimii; evident, fără nici un rezultat.

Rabinul șef Weinberger a primit sarcina să fi caute pe lociitorul episcopului romano-catolic Imre Sándor, pe episcopul unitarian Józán Miklos, membru al parlamentului maghiar, pe episcopul reformat Vászárhelyi János și să-i convingă în sensul unei intervenții în favoarea evreilor la autoritățile clujene⁵⁷. Veridicitatea informației este confirmată de o notă informativă — nr. 1207 din 20 mai 1944 —

⁵³ *Memorial volume...*, p. 224—225.

⁵⁴ *A Wilhelmstrasse és Magyarországnak*, doc. 646, p. 836.

⁵⁵ *Poporul Maramureșului*, Sighet, 22 noiembrie 1945.

⁵⁶ Arh. St., Filiala Satu Mare, Fond Pref. jud. Satu Mare, Subprefectura, inventar nr. 29, p. 140.

trimisă din Cluj serviciilor de contrainformații din România, în care se arată: „În conversația ce am avut-o cu un membru al partidului Imrédy, acesta mi-a afirmat: »Toți episcopii unguri din Cluj sînt contrari acestui regim. Episcopul unitarian Józán este francmason, iar cel reformat, Vásárhelyi, la fel. Ei nu s-au sfiit să facă intervenții pe lângă autoritățile maghiare în folosul rabinilor evrei din Cluj.«⁵⁸.

Toate încercările sînt însă zadarnice. „Eichmann al Ungariei“, Endre László, se deplasează personal din oraș în oraș și organizează, urgentează ghetozarea. La Cluj a fost aleasă ca loc pentru ghetou, fabrica de cărămizi din cartierul Iris. La sfîrșitul lunii aprilie, vine la Cluj Dieter Wisliczeny, membru al conducerii budapestane a „Sonderkommando“-ului, care reduce numărul membrilor Consiliului evreiesc de la 250 la 6 persoane, excluzînd și pe cei doi rabini șefi pe motiv că „germanilor nu le place să se ocupe de rabini“⁵⁹.

Consiliul evreiesc a atras atenția locuitorilor evrei din Cluj privind primejdia ghetozării, cerîndu-le să fie pregătiți și să-și procure cele strict necesare. Marea masă a evreimii nu a luat în serios aceste apeluri, nu credea în ele, cu toate că zvonurile horthyste vesteau cu satisfacție ridicarea primelor ghetouri în Ucraina subcarpatică și Maramureș. Evreimea din Cluj nu a sesizat primejdia. Tinerii evrei refugiați din Polonia și stabiliți temporar aici au început însă trecerea vremelnicei granițe prin hotarul comunei Aiton, refugiindu-se la Turda și de acolo spre Constanța așteptînd ocazia îmbarcării pe vreun vapor cu destinația Palestina.

În ultimele zile ale lunii aprilie, la Viena s-au întrunit ajutoarele lui Eichmann (germani și maghiari) pentru a pune la punct ultimele amănunte ale deportării evreilor din Ungaria și nordul Transilvaniei. Au fost definitivate pregătirile la Auschwitz și Birkenau, stabilindu-se și mersul trenurilor. Lipseau, deocamdată, vagoanele necesare. Dar pînă la 1 mai și această problemă a fost rezolvată. Organele de competență, horthyste, au dat asigurări germanilor că acțiunea va fi dusă la bun sfîrșit de jandarmeria ungară (singur grupul de cîteva sute al lui Eichmann nu ar fi fost suficient). Teritoriul Ungariei a fost împărțit în 4 zone (cu excepția Budapestei), din care zona I (Ucraina subcarpatică și Maramureșul) și zona II (Ardealul propriu-zis) cuprindeau totalitatea evreilor din nordul Transilvaniei.

La 1 mai 1944 Wisliczeny a sosit din nou la Cluj pentru a verifica și a pune la punct ultimele amănunte ale ghetozării evreilor. Au apărut imediat afișe prin care se anunța că este interzisă ieșirea evreilor pe străzi după orele 18⁰⁰. Într-o notă informativă a Direcției Generale a Poliției din București înaintată Marelui Stat Major se arăta că „în noaptea de 1 spre 2 mai a.c., au sosit la Cluj și în celelalte localități mai de seamă din Ungaria și Ardealul de Nord organe ale poliției secrete germane (Gestapo), cu misiunea de a strînge pe toți evreii în ghetouri.

Șeful poliției secrete germane din Ardealul de Nord este locotenentul dr. Strehlschneider, magistrat militar din Berlin, avînd sediul la Cluj“⁶¹.

În județele Maramureș și Satu Mare, încă în ultimele zile ale lunii aprilie și începutul lunii mai toată evreimea „fără deosebire de sex și vîrstă a fost transportată în orașul-reședință de județ, unde au fost îngrămădiți și izolați complet

⁵⁷ *Memorial volume* ..., p. 225.

⁵⁸ M.A.N., F.M.St.M., Secția a II-a, dosar 1172.

⁵⁹ *Memorial volume* ..., p. 225.

⁶⁰ *Idem*, p. 226.

⁶¹ M.A.N., F.M.St.M., Secția a II-a, dos. 1172.

de lumea din afară, în parte sub cerul liber, în parte în locuri dinainte stabilite, în afara oraşului⁶². Numărul lor se ridică la aproximativ 58.000.

Astfel, la Baia Mare, strângerea în ghetou a evreilor a început la 2 mai 1944, orele 5 dimineata, sub conducerea lui Dr. Nagy Jerő, consilier de poliție, a unui căpitan S.S. și a subnotarului Vajay Sándor, primarul Tamássy fiind plecat la Budapesta⁶³. Tot atunci are loc acțiunea de închidere în ghetouri a evreilor din Vișeu de sus, Sighetul Marmăției, Satu Mare (unde cad victimă 18.000 de evrei)⁶⁴, Reghin⁶⁵ și alte localități.

În seara aceleiași zile de 2 mai 1944, pe baza hotărârii Consiliului evreiesc din Cluj, cu ajutorul unor persoane românești cu simțăminte democratice, umanitariste (Raoul Șorban și alții), precum și a unor țărani din Aiton, rabinul șef al Clujului, Weinberger, împreună cu alți zece evrei, trece clandestin în România, pe la Aiton, ajungând a doua zi la Turda, la un mic hotel unde primesc documente false, de la Hirsch Aryeh, cu care va încerca să ajungă la București, pentru a cere sprijinul celor de acolo în vederea întreprinderii unei acțiuni internaționale de salvare a evreilor din Ungaria și nordul Transilvaniei⁶⁶.

La 3 mai a început ghetozirea evreilor din Cluj. Orașul a fost împărțit pe zone și străzi, de la periferie spre centru, operațiunea durând 12 zile. Familiile evreiești, cu bocceluțele în mîini, erau transportate în ghetou, cu platformele, căruțele, camioanele salubrității, cu alte mijloace de transport, cei din satele și comunele apropiate cu căruțele.

Dintr-o notă informativă a Direcției Generale a Poliției din București rezultă că „în dimineata de 3 mai a.c. toți evreii din Ungaria și Ardealul de nord (chiar și cei exceptați de legile maghiare în vigoare), au fost adunați de către organele poliției secrete germane, formîndu-se ghetouri pe localități, unde au fost inter-nați atît bărbații, cît și femeile și copiii.

Tratamentul în aceste ghetouri este foarte sever, hrană abia li se dă cîte ceva.

Ghetourile sînt situate în locurile cele mai expuse bombardamentelor... Locuitorii maghiari din regiunile ocupate de ghetouri au fost mutați în casele evreilor evacuați.

Mulți dintre evrei, cunoscuți ca elemente comuniste, au fost îmbarcați în camioane germane și trimiși în loc necunoscut. Se afirmă că mulți dintre ei ar fi fost împușcați.

Toate bunurile mobile ale evreilor evacuați au fost confiscate și transportate cu camioanele în Germania⁶⁷.

În incinta fabricii de cărămizi din cartierul Iris au fost înghesuiți 18.000 de evrei, în condiții inimaginabile, batjocoriți, bătuiți, flămînziți, mințiți, jefuiți de obiectele de valoare. Comandantul ghetoului din Cluj era dr. Balázs Endre, garda care îi păzea era formată din 15—30 jandarmi.

În aceeași zi de 3 mai au fost concentrați în trei ghetouri situate în oraș și la fabrica de cărămizi din Corunca, aproximativ 17.500 de evrei din Tîrgu Mureș și localitățile din jur⁶⁸. Operațiunea a durat aproximativ trei săptămîni.

La Oradea au fost înstituite trei ghetouri, dintre care cel mai mare a fost cel din împrejurimile sinagogii de rit ortodox care a fost împrejmuită cu un gard

⁶² Horthy Miklós titkos iratai, doc. 84, p. 446.

⁶³ Arh. St., F. Satu Mare, F.P.J. Satu Mare, Subprefectura, inv. 29, p. 140.

⁶⁴ Arhiva Comitetului Județean P.C.R., Maramureș, dos. 1, fond 20.

⁶⁵ Tribuna Ardealului, Cluj, 7 mai 1944.

⁶⁶ Memorial volume..., p. 226—230.

⁶⁷ M.A.N., Fond M.St.M., Secția a II-a, dos. 1172.

înalt, iar ferestrele dinspre oraș ale sinagogii au fost acoperite cu scinduri. În cele trei ghetouri au fost înghesuiți în condiții animalice 30.000 de evrei⁶⁸. Operațiunea de la Oradea a început în ziua de sîmbătă 5 mai 1944, și ea a fost executată de jandarmeria horthystă și formațiuni S.S. în frunte cu șeful Gestapoului, căpitanul Dänneker, comandantul detașamentului S.S., căpitanul Wenholtz și consulul german Eduard Lurtz.

Asemenea ghetouri au mai fost organizate la Gherla, la Dej în pădurea Bungur (unde au fost strînși cam 4—5000 de evrei), la Bistrița, Reghin, Vișeu de sus și Șimleul Silvaniei, Carei, Valea lui Mihai, Sighet, Satu Mare, Sfintu Gheorghe, Halmeu și în alte localități.

Totul se petrece conform planificării detaliate a Gestapoului, a secției speciale conduse în Ungaria și nordul Transilvaniei de Obersturmbannführer Adolf Eichmann, sub directa supraveghere a însărcinatlui special al lui Hitler, Edmund Veesenmayer care raportează zilnic la Berlin despre mersul acțiunii „antievreiești”. La 4 mai 1944 acesta raportează: „Muncile de ghetozare în spațiul carpatic (zona I) s-au încheiat în zilele acestea. În 10 ghetouri și tabere au închis aproximativ 200.000 de evrei. În Ardeal (zona II) azi a început concentrarea celor aproximativ 110.000 evrei care trăiesc acolo”.

La mijlocul lunii mai începe transportarea celor 310.000 de evrei din zona I și II în Germania, fiind planificate 4 transporturi zilnice a câte 3.000 de evrei fiecare. Deportările urmează să fie încheiate (în această zonă) la mijlocul lunii iunie 1944⁷⁰.

Dintr-un memoriu înaintat lui Horthy rezultă că închiderea și deținerea evreilor în ghetouri, în nordul Transilvaniei, ca și în alte părți, s-a făcut în condiții de gravă înjosire umană, barbare. „La Cluj și Oradea suprafața destinată nu este suficientă pentru așezarea celor cite 25—30.000 de suflete evreiești. Pe cap de om revine aproximativ 1—2 m², ceea ce, neținînd cont de faptul că face imposibilă aducerea în ghetou a unor bunuri mobiliare, favorizează o aglomerație primejdioasă din punct de vedere sanitar. La Șimleul Silvaniei numai bolnavii, bătrînii și în parte femeile au putut beneficia de un loc acoperit.

Unele autorități locale interpretează în mod diferit posibilitățile de mișcare a evreilor închiși în ghetou. În unele comune, doar cîteva ore din zi sînt acordate pentru aprovizionare și pentru rezolvarea unor probleme personale. La Oradea s-a instituit interdicția totală de a părăsi ghetoul⁷¹.

În acest timp, rabinul șef al Clujului, dr. Weinberger, cu ajutorul actelor false, reușește să ajungă la București, la 7 mai 1944, și, în aceeași noapte, prin intermediul Organizațiunii Române Turiste (ORAT) din Calea Văcărești 14, să ia legătura cu dr. Alexander Șafran, rabinul șef al României, pe care l-a informat despre cele ce se petrec la adresa evreilor din nordul Transilvaniei, aflat sub ocupație hitleristo-horthystă. A doua zi, Șafran a luat legătura cu consuli din București ai Suediei, Elveției, cu nunțiul papal (Monsignor Cassulo) prin intermediul căruia a fost trimisă o telegramă papei Pius XII de la Roma despre situația

⁶⁸ Pentru amănunte, vezi deja citata lucrare *A marosvásárhelyi zsidóság története*, p. 205—213.

⁶⁹ *Tribuna Ardealului*, 7 mai 1944. Vezi și Arh. St., Filiala Oradea, Fond Primăria Municipiului Oradea, dosar 9/19-1944, fila 51—52.

* În socotelile lui Veesenmayer, Maramureșul intră la „spațiul carpatic” (zona I). În realitate, conform datelor statistice, în partea de nord a Transilvaniei trăiau în primăvara anului 1944 aproximativ 150—160.000 de evrei.

⁷⁰ *A Wilhelmstrasse és Magyarországi*, doc. 622, p. 841 și 655, p. 845.

⁷¹ *Horthy Miklós titkos iratai*, doc. 84, p. 448.

evreilor din Ungaria. Weinberger s-a întâlnit tot atunci, în secret cu dr. Filderman, conducătorul recunoscut al evreilor din România. Acesta, după ce a luat legătura cu reprezentanța din București a Crucii Roșii din Geneva, cu reprezentantul Centrului muncii palestinienilor, A. L. Zissu, la 10 mai 1944 a trimis o scrisoare cutremurătoare prințului Barbu Știrbey care se afla la Cairo unde ducea tratative secrete cu diplomații Puterilor aliate. Filderman credea că prin intermediul lui Barbu Știrbey Puterile aliate vor afla mai curând adevărata situație a evreilor din Ungaria și nordul Transilvaniei. Tot atunci, Filderman a luat legătura cu ambasadorii de la Constantinopol ai S.U.A., U.R.S.S., Anglia, cerindu-le ajutorul. În acest sens a făcut demersuri și către guvernul român, care era rugat să acorde drept temporar de refugiu evreilor din Polonia și Ungaria (și din nordul Transilvaniei) care reușesc, eventual, să treacă granița în drum spre Constanța de unde plecau vapoarele spre Palestina.

Cu ajutorul lui Raoul Șorban, care, după ce ajutase mai mulți evrei din Cluj să treacă granița, a fost și el nevoit să se refugieze la București din cauza prigoanei Gestapoului, Weinberger a luat legătura în secret și cu Iuliu Maniu, cerându-i legitimații în alb, de membru al Partidului Național Țărănesc, pentru a le putea folosi în acțiunea de salvare a evreilor din nordul Transilvaniei⁷².

Acțiunea nu a rămas fără efect. După cum scrie Weinberger, „îndată ce Filderman a obținut o promisiune că refugiații nu vor fi înapoiți în Ungaria și a apelat la puterile vestice să-și extindă protecția internațională asupra lor, noi ne-am străduit să mărim numărul punctelor de tranzit la frontiera ungaro-română.

Spre marele nostru regret, aceste măsuri nu mai erau necesare, deoarece la începutul lui iunie 1944 nu mai exista nici un evreu în Cluj. Această știre ne-a fost dată de Raoul Șorban, care a vizitat orașul”⁷³.

Într-adevăr, în cele trei săptămâni cîte trecuseră de la declanșarea la București a acțiunii de ajutorare a evreilor din nordul Transilvaniei, se petrecuseră multe. Evenimentele se derulau într-un ritm debordant în nordul Transilvaniei.

Dintr-o notă a Direcției Generale a Poliției din București rezultă că „operațiunea de internare în ghetouri a evreilor din Ardealul de Nord a fost terminată în ziua de 14 mai 1944.

În ghetourile de la Cluj au fost internați pînă în prezent 20.000 evrei, dintre care 16.000 din orașul Cluj, iar restul din provincie.

O parte din evreii internați au fost instalați în niște barăci de scînduri și șoproane, dar majoritatea se află sub cerul liber.

Ghetourile sunt împrejmuite cu sîrmă ghimpată, fiind păzite zi și noapte de către soldați germani. Înainte de a fi internați, evreii au fost deposezați de tot avutul, lăsîndu-se asupra lor numai cîteva rufe pentru dormit. Toate bunurile de valoare: bani, bijuterii etc. au fost ridicate de la evrei și depuse la Banca Națională.

Parte din mobilier a fost ridicat de germani și transportat cu camioanele în Germania, iar casele sigilate de autoritățile maghiare. Începînd din ziua de 16 mai, autoritățile maghiare au desfăcut însă sigiliile de la clădirile evreiești, procedînd la inventarierea averilor”⁷⁴.

Condamnînd și înfierînd această gravă acțiune fascistă de genocid, această aplicare în practică a teoriei hitleriste a „soluției finale” împotriva populației

⁷² *Memorial volume*..., p. 231—233.

⁷³ *Idem*, p. 233.

⁷⁴ M.A.N., F.M.St.M., Secția a II-a, dos. 1172.

evreiești, în zilele cutremurătoare ale închiderii în ghetouri și mai apoi ale deportării evreilor în lagărele de exterminare hitleriste, cugetele cinstite din nordul Transilvaniei (români, maghiari, germani, țărani, muncitori, intelectuali) au întreprins — asumându-și riscurile înfruntării Gestapoului, a poliției și jandarmeriei horthyste — nenumărate acte de umanism, de ajutorare, salvare, ascundere, adăpostire, trecere peste frontieră în România a numeroși evrei (copii, femei, bărbați), salvându-i astfel de la o moarte iminentă în lagărele naziste ale morții.

Desigur, aceste gesturi, umanitare, dar deosebit de primejdioase, au fost făcute în limitele reduse ale posibilităților reale și ale potențelor de fapt existente în acel moment dat. Fiecare a procedat cum a putut, în funcție de împrejurări, reușind mai mult sau mai puțin. Un lucru este cert: fiecare caz de salvare în parte — întreprins individual, (spontan sau organizat), ori în grup — este o faptă de omenie, de cinste și de curaj.

Este imposibil să enumerăm în cadrul prezentului studiu miile și miile de cazuri de salvare și ajutorare a populației evreiești. Notăm doar câteva mai concludente. La 4 mai 1944 notarul comunei Apahida raportează superiorilor săi că populația comunei, românească în marea ei majoritate, în „timpul închiderii în ghetouri a evreilor au plîns de mila acestora și au încercat să-i încarce cu felurite atenții și ajutoare”⁷⁵.

În raportul poliției din Baia Mare, din 9 mai 1944, se arată că evreii au fost duși în ghetoul aflat în curtea fabricii chimice „Ungaria”, în ziua de 3 mai. „Maghiarimea de dreapta se bucură pentru acțiunea de strângere a evreilor. Cei cu simțăminte de stînga și prietenii evreilor își exprimă dezacordul în legătură cu această măsură. Tabăra evreilor nu a fost pregătită corespunzător, astfel mai mulți evrei, cu copii cu tot, au stat zile întregi fără acoperiș. S-a reclamat și aprovizionarea cu alimente, mulți încearcă și azi să ducă evreilor lapte și alte alimente. Cei din detașamentul de muncă de aici (românii n.n.), transportă cu regularitate alimente în tabăra evreilor, desfășurînd în oraș o propagandă șoptită de la om la om, determinînd sentimente de compasiune față de evreime și prezentînd în culori sumbre măsurile autorităților. Această propagandă a românilor are o mare influență printre creștinii avînd o orientare de stînga și care oricum sînt prieteni ai evreimii, și care înjură autoritățile și unele persoane oficiale pentru luarea acestor măsuri”⁷⁶.

Alte rapoarte ale poliției din Baia Mare amintesc că în comuna Lăpușul românesc, Dub Samu cu trei copii și Dub Mózes cu doi copii au fost ajutați de localnici să evadeze din ghetou și să fugă în România, prin Maramureș spre Moldova, iar în noaptea de 3 spre 4 mai cîțiva soldați maghiari au colaborat la reușita trecerii în România a unui grup de 40 de evrei⁷⁷. Evadări din ghetouri (de drept, destul de puține și disperate), au mai fost și la ghetoul din Cluj (de ex. Hirsch Ella, soția de mai tîrziu a poetului Salamon László), la Tîngu Mureș, la Oradea, Dej etc.

O acțiune de mai mare anvergură pentru salvarea evreilor a fost întreprinsă în Cluj de un grup de oameni politici (comuniști sau simpatizanți): Tudor Bugnariu, Aurel Socol, Raoul Șorban, soția lui Teofil Vescan, Vasile Moldovan, țărani mănăștureni A. Călățeanu, Vasile Crișan-Tili și alții. Aceștia au reușit să organizeze trecerea peste graniță a mai multor zeci de evrei, dintre care cei mai mulți

⁷⁵ Arh. St. Cluj, F.P.J.C., 1944, Pachet 1371, acte conf.-prez., dosar 2, nr. 84.

⁷⁶ Párttörténeti Intézet Archivuma, Budapest, B.M., VII res., 651 f. 2 cs. 1944—4—1096.

⁷⁷ Csátári Dániel, *op. cit.*, p. 357.

și-au salvat viața (rabinul șef al Clujului Weinberger cu soția, Eva Krener, Ernest Hátzszegi cu soția și 2 copii, Simon Tiberiu, Marton Ernest, și mulți alții neidentificați), alții, după ce au fost trecuți cu bine peste linia vremelnică a graniței, au căzut din diferite motive în mâinile Poliției din Turda ori a Legiunii de jandarmi din Turda condusă de Lt. col. Craioveanu, care a fost nevoit să predea Gestapoului din Cluj, unul din grupurile de evrei prinse la Feleac.

Dintr-o notă informativă a Direcției Generale a Poliției din București reiese că „din verificările și investigațiile făcute de Poliția Turda, rezultă că începând din luna martie a.c., mai mulți evrei din Cluj au încercat să se sustragă măsurilor restrictive luate de autoritățile germane, trecând frontiera clandestin în România.

Unii dintre aceștia, reușind să scape vigilenței autorităților românești din zona de frontieră, ar fi ajuns pînă la Constanța, unde așteaptă momentul potrivit spre a putea trece în Palestina.

Alți evrei au fost arestați de Poliția Turda și predați Gestapoului din Cluj. Astfel în cursul lunii mai, au fost prinși și predați autorităților germane din Cluj, 31 de evrei.

Crișan Vasile, zis Tili (...) a favorizat de asemenea pe mai mulți evrei, să treacă clandestin în România (...).

Acesta a fost pus sub urmărire de către Gestapo.

Avocatul român dr. Aurel Socol, din Cluj, implicat în afaceri cu evreii, a fost arestat de către organele Gestapoului.

Comandantul Gestapoului din Cluj, dr. Strohschneider, care a făcut recent o vizită de curtoazie la Turda, pentru a mulțumi Poliției de felul cum a înțeles să-i dea concursul în legătură cu dispariția evreilor din Ungaria, a declarat că, prin urmărirea și prinderea acestor evrei, autoritățile românești au făcut un mare serviciu intereselor germane în Ungaria⁷⁸.

Între cei 31 de evrei arestați în România după ce reușiseră să treacă granița și predați Gestapoului din Cluj, se aflau Fischer Ernő, cei trei copii ai lui Andrei Kassovicz, Eva Semlyén, Hugo Semlyén, Irina Klärmann, Judita St. Schleifer, Estera Salamon. În urma eșuării acestei acțiuni de mai mare amploare de salvare a evreilor, Aurel Socol a fost arestat și internat la Budapesta, Raoul Șorban și Vasile Moldovan reușind să treacă în România și salvîndu-se astfel de minia Gestapoului**.

Acțiuni importante de salvare a evreilor au avut loc și la Oradea și în localitățile din jur. Astfel medicul din Oradea, dr. Ignăție Terțan a facilitat medicului evreu dr. Kupfer Miksa să predea prin intermediul consulului României la Oradea, dr. Mihai Marina, ambasadorului României în Elveția, Vespasian V. Pella, aflat în trecere prin Oradea, un memoriu despre situația dramatică a evreilor aflați în ghetoul din Oradea, adresat Crucii Roșii Internaționale. După trei zile, memoriul tradus de Ion Isaiu în limba română și Jean Gamber în limba franceză a fost depus de Vespasian V. Pella, la Berna, Crucii Roșii Internaționale. Aceasta a instituit o comisie formată din membrii Crucii Roșii din Elveția, Portugalia și Spania care s-a deplasat la Budapesta, unde a făcut presiuni serioase asupra gu-

⁷⁸ M.A.N., F.M.St.M., Secția a II-a, dos. 1172.

** Acțiunile de salvare a evreilor sînt atît de concludente și provoacă un atît de mare interes, încît la 4 iunie 1944, într-un raport al Consulatului românesc din Cluj, adresat, sub numărul 3045, vicepreședintelui Consiliului de Miniștri al României, se arată că acele cazuri, printre care se numără și cel al lui Aurel Socol, „care a ajutat evrei să fugă în România“, sau al lui Raoul Șorban, implicat în aceleași acțiuni etc., continuă să suseite interesul opiniei publice din Cluj și împrejurimi, stîrnind și acum furia autorităților horthyste și a Gestapoului.

vernului, obținând oarecare rezultate, în ce privește protecția copiilor evrei, în special din Budapesta⁷⁹.

Acțiuni de salvare a evreilor a întreprins și Misiunea română de la Oradea, care a eliberat multe pașapoarte unor evrei, cetățeni români, dar și altora care nu fuseseră nicicând în România, acum îndrumați spre Arad, unde le facilita drumul spre București avocatul Iustin Filip, aflat în legătură confidențială cu Consulatul român din Oradea. Aproape toți membrii consulatului s-au străduit să înlesnească drumul spre România al evreilor evadați din ghetou, unii fiind duși chiar cu mașina diplomatică a consulatului la Beiuș, unde ajungeau pe mîna locotenent colonelului de jandarmi Rusu, care, sub influența dr. Teodor Roxin, fost avocat la Oradea și deputat în Parlament, a tratat cu bunăvoință cazurile evreilor trecuți peste graniță.

Gheorghe Mangra, administratorul Seminarului român unit din Oradea și prof. Emil Maxim au ascuns chiar la seminar mai mulți copii evrei. Aceleași lucruri se petreceau și în alte localități.

În vederea stringerii de date concrete cu privire la ghetourile din nordul Transilvaniei necesare unui memoriu ce urma să fie trimis unor foruri internaționale, membrii consulatului au plecat prin județe; Mihai Bologa la Sighet și Satu Mare, Vasile Hossu în Sălaj și Someș, Ion Isaiu la Cluj și Năsăud, Alexandru Olteanu în Mureș, Ion Romașcan în secuime.

Pentru trecerile clandestine ale evreilor peste graniță erau folosite atît mașina consulului, cît și a viceconsulului Anghel Lupescu și a unuia dintre funcționari Ion Romașcan. Trecerile erau organizate, printre alții, de țăranii Ion Luncan și Ieremia Drîmbă și, de la Consulat, de administratorii Mihai Hotea și Mihai Mihai.

După cum rezultă din memoriile unuia dintre martorii oculari, Varga Jenő, locuitori al Oradiei, cu ajutorul antifasciștilor, democraților, al cugetelor cinstite din localitate, române, maghiare, fără deosebire, „circa 300 de persoane evreiești, în pofida teroarei deosebite, au putut să se refugieze în Ardealul de sud. Circa 50 de persoane evreiești au găsit azil în oraș. Au existat oameni adevărați care singuri au salvat de la moarte 20—30 de evrei”. La 20 iunie 1944, numai la Oradea au fost intentate procese de contravenție unui număr de 960 de persoane condamnate (cu amenzi grele și internări) pentru delictul de a fi ascuns bunuri evreiești, ori de a fi încercat să-i ajute pe evrei⁸⁰.

Toate acestea exprimau în bună măsură atitudinea antifascistă a populației și din această parte a țării.

În comuna Ilva Mică, în luna mai 1944, familia țăranului Mihail Sîngeorzan a adăpostit și salvat mai mulți evrei de la ghetozare, iar la familia țăranului Ioan Biriș, membru al P.C.R., din comuna Luna de Jos și-au găsit adăpost și salvare Baumgarten Margit cu fiul ei László, Ferenczi (Mayer) Lili cu fiica ei Zsuzsa și fetița Blumenfeld Ana a cărei părinți erau deportați în lagărele naziste.

La Satu Mare muncitorii Varga Lajos, Koronkai Sándor, Földes Ilona au ascuns, hrănit și salvat de la moarte un grup de 8 evrei și o fetiță evreică, Lázár Gabriella, a cărei mamă a fost deportată, iar tatăl murise deja într-o companie de muncă forțată. La Cluj, muncitorul pantofar Péter Lajos a salvat pînă la eliberare pe avocatul dr. Neumann Jenő, profesorul universitar de mai tîrziu. Multe alte familii evreiești au mai fost salvate la Sfîntul Gheorghe, Almaș, Ciucea, Heanda, Copalnic Mănăștur, Tîrgu Mureș, Gheorgheni, Năsăud, în foarte multe localități familiile evreiești fiind ajutate să-și salveze o parte din bunurile de preț.

⁷⁹ Pentru amănunte vezi Katona Béla, *Várad a viharban*, Oradea, 1946.

⁸⁰ Csátári Dániel, *op. cit.*, p. 357.

Împotriva legilor rasiste, a ghetozărilor, a deportărilor s-au ridicat deschis, de la amvon, și unele personalități bisericești române și maghiare (Nicolae Colan, Márton Áron, Vásárhelyi János, Sándor Imre, Iuliu Hossu) îndemnându-și credincioșii să ajute și să adăpostească pe evreii prigoniți. În nota informativă nr. 1207 din 20 mai 1944 a Direcției Generale a Poliției din București se arată că „în ziua de 18 mai a.c., Episcopul romano-catolic din Alba Iulia, Márton Áron, aflat la Cluj, a ținut în catedrala romano-catolică maghiară de aici o predică, în care a criticat pe față măsurile luate de autoritățile maghiare împotriva evreilor. El a afirmat, între altele, că întregul popor maghiar privește cu îngrijorare tratamentul ce se aplică azi evreilor.

Ziarele locale au reprodus într-o formă cu totul atenuată cele declarate de acest Episcop...

Această ieșire fățișe a Episcopului Márton Áron a provocat mare tulburare în rândurile partizanilor maghiari ai actualului regim. Se vorbește printre „Imrediști” că pe viitor se va interzice intrarea în Ungaria acestui Episcop⁸².

Tot la Cluj, profesori, medici, șefi de clinică precum Miskolczy Dezső, Harmat Imre, Klimkó Dezső și alții au adăpostit și salvat evrei în saloanele clinicilor universitare și ale spitalelor clujene; acțiunea a avut loc și în alte localități⁸³.

La Sighet și în alte ghetouri din Maramureș (Vișeu, Berbești), țărani au transportat căruțe întregi de alimente pentru evreii din ghetou. În multe locuri din nordul Transilvaniei, grupuri de țărani așteptau prin gări trenurile ce duceau pe evrei spre lagăre, încercând să le dea alimente. Fenomenul de ajutorare, adăpostire, salvare a evreilor în nordul Transilvaniei a devenit atât de notabil, încât Obersturmbannführer S.S. Adolf Eichmann, comandantul misiunii speciale S.S. pentru deportarea evreilor din Ungaria și nordul Transilvaniei, a protestat la Ambasada română din Budapesta, cerind ca românii din nordul Transilvaniei să fie atenționați de faptul că prin această atitudine își pot atrage minia Führerului⁸⁴.

Evocând aceste acțiuni încărcate cu un semnificativ umanism și solidaritate omenească, doctorul Armin Gutman, la comemorarea deportărilor evreiești ce a avut loc la Sighet în mai 1946, în cuvinte emoționante „a amintit cu această ocazie, că țărănul român a ajutat foarte mult populația evreiască pe vremea asupririi”⁸⁵.

La Conferința Uniunii Democratice Evreiești din Ardealul de Nord, ținută la Cluj, la 3 martie 1945 în „Darea de seamă despre activitatea Curatorului”, prezentată de dr. Leon Goldenberg, vorbind despre „Acțiuni de evadare din Ardealul de Nord și din Ungaria” se arată că „ceea ce s-a făcut pentru salvarea refugiaților rămîne pentru totdeauna o pagină eroică în istoria evreilor... Au fost unii care, primejduindu-și viața, sub ochii neîndurători ai Gestapoului, la lumina zilei, dar mai ales noaptea aduceau oamenii peste graniță... În felul acesta am reușit să salvăm 2500 de evrei din Ardealul de Nord și din Ungaria”⁸⁶, care au fost trimiși în Palestina, dar numărul celor trecuți în România sau ascunși pe loc este cu mult mai mare.

Deportările evreilor strinși în ghetouri în nordul Transilvaniei începute, esa-

⁸¹ Arh. St., Filiala Oradea, Fond Primăria Municipiului Oradea, dosar 419—1944, fila 191.

⁸² M.A.N., F.M.St.M., Secția a II-a, dosar 1172.

⁸³ Csátári Dániel, *op. rit.*, p. 356—357.

⁸⁴ Simion Fuchs, *Lupta maselor populare împotriva cotropitorilor fascisto-horthyști (1940—1944)*, mss., 1960, p. 72.

⁸⁵ *Lupta Maramureșului*, 1 iunie 1946, p. 2.

⁸⁶ Arhiva Comitetului Județean P.C.R., Maramureș, dosar 2, fond 20, anexa nr. 5.

lonat, la 15 mai 1944 cu destinația Auschwitz, au fost organizate prin transporturi pe căile ferate, în condiții de-a dreptul animalice. „Într-un vagon de marfă au fost înghesuite aproximativ 70—80 de persoane. În vagon, în total există 1 găleată cu apă, 1 vadră pentru satisfacerea necesităților. Vagoanele sînt plumbuite și rămîne doar o foarte mică deschizătură. În general, deportații au avut voie să ia cu ei mîncare pentru două zile, dar în multe locuri acest lucru nu le stă la îndemînă. Toate acestea fac de-a dreptul de nesuportat călătoria în vagoanele de marfă... În prealabil, bărbații și femeile au fost desbrăcați în pielea goală, și într-un mod de nedescris au fost supuși unei percheziții corporale. Înainte de pornire, nenorociților le-au dat voie să pună pe ei ceva rufărie de corp și o pătură, restul hainelor le-au fost luate... Există știri potrivit cărora, din rîndul deportaților, mulți au murit deja pe drum” — se scrie într-un memoriu adresat lui Horthy la 25 mai 1944⁸⁷.

Faptele legate de deportarea evreilor sînt atît de cutremurătoare, atît de tragice, au un ecou extern, internațional atît de nefavorabil pentru Ungaria, încît însuși Horthy, într-o scrisoare adresată la începutul lunii iunie 1944, în plină desfășurare a deportărilor, primului ministru Sztójay, avînd drept temă „diminuarea exceselor” în domeniul „rezolvării problemei evreiești”, și demiterea celor doi secretari de stat de la Ministerul de interne, însărcinați cu organizarea din partea guvernului ungar a deportărilor, Baky László și Endre László, fasciști notorii, cunoscuți pentru ferocitatea lor, notează încercînd să se justifice, parcă, în fața viitorului: „Înainte de toate e clar că nu mi-a stat în putință să împiedic tot ce pe această linie a fost măsură germană sau măsură guvernamentală luată la dorință germană, fiind constrîns la pasivitate. În acest fel, nu numai că despre dispozițiile date nu am luat dinainte cunoștință, dar nici ulterior nu am informații despre toate, totuși în ultima vreme am fost informat că la noi, pe această linie, în multe privințe s-au petrecut mai multe chiar decît la germani, în parte într-un mod atît de brutal, ba mai mult, atît de inuman, cum nici la nemți nu s-au petrecut asemenea măsuri”⁸⁸.

Mai mult, într-o scrisoare confidențială trimisă lui Hitler la 6 iunie 1944, Horthy, după ce se plînge de regimul de ocupație la care e supună Ungaria de către cei 250.000 de militari germani care au împînzit țara, reclamă faptul că „poliția secretă și S.S.-ul — în pofida părerilor contrare ale comandantilor superiori ai acestora — consideră Ungaria drept o țară dușmană și se comportă ca atare. Trebuie să mă rețin de la a descrie cîte s-au întîmplat și se mai întîmple și azi aici”⁸⁹.

Nu se știe sigur dacă datorită acestei scrisori ori nu, cert este — după cum notează Horthy în memoriile sale — că la 7 iunie 1944, „Hitler l-a chemat la sine pe Sztójay și, după ce a rostit cîteva cuvinte recunoscătoare referitor la cele petrecute pînă atunci în problema evreiască, a subliniat că dorește și mai mult, și că din această cauză Gestapoul va rămîne în Ungaria, pînă cînd se va fi terminat »rezolvarea problemei evreiești«”⁹⁰.

Un alt document din acele zile aruncă o lumină concludentă asupra concepției rasiste, antisemite, șovine, naționaliste, a ipocriziei lui Horthy. La 22 mai 1944, în timp ce deportările evreiești erau în toi și Horthy încerca să obțină unele avantaje politice pe această temă din partea lui Hitler, contrainformațiile hitle-

⁸⁷ Horthy Miklós *titkos iratai*, doc. 84, p. 447.

⁸⁸ *Idem*, doc. 85, p. 451.

⁸⁹ *Idem*, doc. 86, p. 455.

⁹⁰ Horthy Miklós, *Emlékirataim*, Buenos Aires, 1953, p. 259.

riste de la Budapesta, care reușeau să se informeze despre convorbirile cele mai confidentiale ale politicianilor horthyști, au reușit să intercepteze o discuție, în care Horthy, într-o întrevvedere avută cu noul primar al Budapestei, Farkas Akos, a declarat: „După război, toate rasele străine, fie evrei, fie români, sîrbi sau germani, vor trebui să părăsească țara, pentru ca ungurii să fie din nou propriii stăpîni în țară. Elementele de rasă străină au adus totdeauna nenorociri Ungariei. În mod cert este rea încrucișarea rasei maghiare cu evrei, români sau sîrbi, dar e bună încrucișarea maghiaro-germană”⁹¹.

Primul transport de 3.000 de evrei din ghetoul de la Cluj a pornit cu deportații în seara zilei de 23 mai 1944. Cînd au plecat încolonați din ghetou printre pămîile, ghionturile, loviturile cu patul armei și sudălmile jandarmilor din escortă, comandantul ghetoului, Dr. Balázs Endre le-a ținut următorul discurs: „Frații mei, guvernul a evacuat orașul Kenyérmező (Cîmpul piinii) de locuitori și evreii din întreaga Ungarie vor fi internați aici pînă la sfîrșitul războiului. Acolo vom fi aranjați mai bine ca aici și să ne mîngîie conștiința că vom fi împreună cu membrii familiilor noastre, chiar dacă sub supravegherea jandarmilor”⁹².

Drumul de la Cluj la Auschwitz dura patru-șase zile, pe ruta: Cluj—Ciucea, Oradea, Püspökladány, Debrecen, Ujfehértó, Tóglás, Szerencs, Košice.

Aici garniturile erau preluate de la însoțitorii unguri de sentinelele germane (trupe S.S.), care mai jefuiau odată pe deportați de obiecte de valoare, bani, în schimbul unui pahar cu apă sau al unei coji de pîine pentru copii, bătrîni ori bolnavi. Apoi trenurile o porneau spre direcția Auschwitz. Macabră ironie; de la promisul „Cîmp al piinii” (Kenyérmező), în fabrica morții!!

La 25 mai 1944, Edmund Veesenmayer raportează cu regularitate mecanică despre desfășurarea, conform planificării, a deportărilor evreiești din zona I-a și a II-a (care includ Maramureșul și Ardealul propriu-zis). „Pînă azi 150.000 sînt trimiși la stațiile de destinație. Prin înghesuirea mai accentuată în vagoare (a evreilor) acțiunea de curățire din zonele amintite va fi încheiată deja la 1 iunie”⁹³.

Într-o notă informativă a Serviciului Exterior al Marelui Stat Major al armatei române din 3 iunie 1944 se arată că „în ultimele zile ale lunii mai a.c. evreii, strînși în ghettouri, au fost evacuați de pe teritoriul Ardealului de Nord și transportați în direcția Kassa—Katowitz, probabil spre Polonia.

După informațiile ce posed ar fi fost evacuați de aci aproximativ 157.000 evrei (...). În urma acestor măsuri se poate afirma, că în Ardealul de Nord, astăzi în afară de Companiile speciale de lucru, nu se mai găsesc — decît foarte rar — evrei”⁹⁴.

La 4 iunie 1944, avioanele de luptă ale R.A.F. au supus unui puternic bombardament linia ferată Oradea—Cluj—Teiuș și Arad—Timișoara. Gara din Cluj și împrejurimile au fost puternic afectate întîrziînd pentru un timp deportarea evreilor din ghetou. Mai rămăsese ultimul transport de cîteva mii de oameni. La 7 iunie 1944, conform planificării, ultimul tren al morții a plecat din Cluj. La Košice, profitînd de schimbarea gîrzii, scriitoarea comunistă Heves René reușește să strecoare în mîinile binevoitoare ale unui muncitor de cale ferată ultima scrisoare adresată soțului ei, Heves Ferenc, închis în lagărul de la Kistarcsa pentru activitate comunistă. Era 9 iunie. Din motive lesne de înțeles termenii în care este scrisă notița sînt voalați. „După ce am stat în tabăra de la fabrica de cărămizi timp

⁹¹ *A Wilhelmstrassé és Magyarország*, doc. 667, p. 849.

⁹² *Memorial volume*..., p. 241.

⁹³ *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, doc. 673, p. 853.

⁹⁴ M.A.N., Fond M.St.M., Secția a II-a, dos. 1172.

de o lună, în ziua a șaptea a acestei luni am părăsit orașul nostru de aur, și de atunci călătoresc cu un scop necunoscut, spre o soartă necunoscută... Mă gândesc mult la Tine, aș vrea mult să mă întâlnesc cu Tine. În ciuda oricăror greutăți și a nesiguranței, sper că am să te mai văd. Poate că mi voi părăsi și țara, dar de aceea ne vom mai întâlni odată. Nu-i așa!...⁹⁵.

În dimineața zilei de 11 iunie 1944, ultimul „tren al morții“, al deportaților evrei din Cluj a sosit la Auschwitz. Totul s-a petrecut aidoma atîtor și atîtor transporturi de sute și sute de mii de evrei: călăii hitleriști au trimis și convoiul clujean spre crematoriul care pecetluia sfîrșitul tuturor suferințelor.

Nu i-a mai văzut nimeni, niciodată.

În aceste condiții, la 13 iunie 1944, Edmund Veessenmayer, are toate motivele să raporteze plin de satisfacție la Berlin că din zona I (Ucraina Subcarpatică și Maramureș) și zona II (Ardeal) deportarea evreilor s-a încheiat la 7 iunie 1944. În total au fost deportați 289.357 evrei, aceștia fiind transportați la stația de destinație în 92 de garnituri de tren avînd fiecare cîte 45 de vagoane. Nu s-a putut atinge cifra planificată inițial de 310.000, deoarece o parte a evreimii a fost concentrată între timp de către armata horthystă în detașamente de muncă forțată⁹⁶, ori au reușit să se salveze.

După date statistice incomplete, holocaustul din primăvara anului 1944 din nordul Transilvaniei a avut peste 100.000 de morți, exterminați în lagărele hitleriste (prunci, femei gravide, invalizi, bătrîni, copii, femei, bărbați), din cei aproximativ 150.000 evrei deportați⁹⁷.

Concomitent cu deportările evreilor din nordul Transilvaniei, a avut loc o nouă acțiune de ridicare cu forța a românilor duși la muncă în Germania, Ungaria sau la construcții militare îndeosebi din județele Bistrița Năsăud,⁹⁸ Cluj⁹⁹. Aflat la Bistrița, la 20 mai 1944, scriitorul comunist Kovács Katona Jenő, căzut peste numai cinci luni victimă fascismului, nota în carnetul său de însemnări: „Ieri seară, în parcul din Bistrița... aproximativ 4000 de români au fost înținați prin parc la stadionul sportiv pentru a-i culca — îi duc în Germania. Se spune că voi duce 15.000. În general, la Bistrița se tem de evacuare, și sînt de părere că forța de muncă de aici care ar fi necesară prelucrării pămîntului este luată, deoarece aici va fi teritoriu de război și va fi aplicată tactica »pămîntului pîrjolit«. Femeile, desigur, și-au plîns bărbații... Pe români îi duc în Germania, unitățile militare maghiare au atins Bistrița doar cu roțile de rezervă... evreii sînt tîrîți spre apus, germanii din jurul Bistriței sînt duși în S.S., în schimb în Bistrița sînt germani din imperiu. Nimeni nu e acolo unde ar dori să fie“¹⁰⁰.

În lunile iunie și iulie, zeci de mii de români din județele Bihor, Someș, Mureș, Năsăud, Harghita, Satu Mare, Maramureș au fost trimiși la muncă în Germania. Însuși președintele Consiliului de miniștri al Ungariei, Sztójay Döme, a confirmat ministrului României la Budapesta, în ziua de 13 iunie, că la cererea Reich-ului au fost trimiși la muncă în Germania 17.000 de oameni, cei mai mulți români, preconizîndu-se sporirea acestui număr pînă la 60.000 din rîndul naționalităților nemaghiare și negermane¹⁰¹.

⁹⁵ Heves Ferenc, *Heves Renée életutja*, Bukarest, 1975, p. 67.

⁹⁶ A. Wilhelmstrasse és Magyarországi, doc. 683, p. 865.

⁹⁷ *Eichmann en Hongrie*, Documents, Editions Pannonia, Budapest, 1961, p. 121—122.

⁹⁸ *File de istorie*, IV, 1976, p. 28.

⁹⁹ Arh. St., Filiala Cluj, F.P.J.C., 1944, Pachet 1356, dos. 108, nr. 5771.

¹⁰⁰ Jordáky Lajos, *Kovács Katona Jenő*, Bukarest, 1977, p. 248—249.

¹⁰¹ Arh. M.A.E., fond citat, vol. 363, fila 39—43.

Începînd cu data de 15 iunie, pe întreg teritoriul nordului Transilvaniei forțele represive (Gestapoul, formațiunile S.S., cele ale Corpului IX armată cu sediul la Cluj) declanșează o acțiune generală împotriva tuturor forțelor de rezistență antifascistă, patriotice, a celor care nu se supuneau ordinelor de chemare, refuzau să plece pe front sau în detașamentele de muncă, ajutau pe partizani sau luptau în rîndurile acestora. Sînt cunoscute execuțiile colective de la Apa (Satu Mare), Moiseni (Oaș), Săbișa (Baia Mare), Giulești și Noviciiori (Maramureș), sau cazurile partizanilor executați ori uciși la Sighet, Agriș, Iapa, Săpînța, Bixad, Beregszász, Viile Halmeului și în alte localități¹⁰².

Cei patru ani de teroare horthystă și hitleristă, în loc să distrugă sau să slăbească, au oțelit parcă și mai mult vrerea și puterea de rezistență a populației oropsite din partea de nord a Transilvaniei, care își manifestă tot mai hotărît dorința și hotărîrea de a scutura jugul cîmpitor și opresor. Simptomatic și concludent în acest sens este raportul autorităților horthyste din Cluj, trimis la Budapesta, la 18 august 1944, în care se notează cu îngrijorare că românii, „în ultimul timp... vorbesc în secret că nordul Transilvaniei va fi din nou pămînt românesc..., sînt trup și suflet împreună cu frații de sînge de dincolo de graniță, și așteaptă doar clipa ca visul românesc să se îplinească. Fuga peste graniță este la ordinea zilei... Azi ne trezim cu cea mai mare uluire în fața unui fapt incontestabil: dușmanul se află înăuntrul granițelor țării”¹⁰³.

În aceste condiții și împrejurări, evenimentul istoric de la 23 August 1944, victoria insurecției române, ieșirea României din războiul antisovietic și alăturarea ei cu întreg potențialul uman și material coaliției antifasciste, antihitleriste, pentru eliberarea întregului teritoriu al țării, a întrunit adeziunea largă a maselor populare, a tuturor forțelor patriotice, antifasciste, democratice ale populației din partea de nord a Transilvaniei, aflată temporar sub ocupație horthysto-hitleristă. Insurecția a insuflat încredere în iminenta și apropiata eliberare, întărind și mai mult hotărîrea fermă a forțelor patriotice, antifasciste de a lupta pentru alungarea cîmpitorilor și eliberarea întregului teritoriu al României.

GHEORGHE I. BODEA

¹⁰² Vezi Gh. I. Bodea, *Din acțiunile populației regiunii Maramureș pentru eliberarea întregului teritoriu al patriei și zdrobirea fascismului (23 august—25 octombrie 1944)*, în *ActaMN*, III, 1966.

¹⁰³ Arh. St. Cluj, F.P.J.C., 1944, Pachet 1371, dos. 2, nr. 84.